

ISSN:2181-3558

«SCIENCE AND RESEARCH»

JOURNAL

OF INTEGRATED EDUCATION
AND RESEARCH

INTEGRATSIYALASHGAN
TA'LIM VA TADQIQOT JURNALI

ЖУРНАЛ ИНТЕГРИРОВАННОГО
ОБРАЗОВАНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЙ

**THE JOURNAL OF
INTEGRATED
EDUCATION AND
RESEARCH**

ISSN 2181-3558

VOLUME 2, ISSUE 2

COLLECTION C

FEBRUARY 2023

Tahririyat a'zolari
Editorial board

Berdialiev A. f.f.d., prof.
Nurullaeva Sh.U. ped.f.d., prof.
Tursunov K.Sh. ped.f.d., prof.
Babadjanova D. tarix.f.d., prof.
Ernazarova G.O. ped.f.d., prof.
Abduraximova D.A. ped.f.d., prof.
Madumarov T.T. yur.f.d., prof.
Mirzayeva S.R. fil.f.d., prof.
Yuldashev M.M. fil.f.d., prof.
Xolliyev A.E. bio.f.d., prof.
Mahmudov N.M. fil.f.d., prof.
Salayeva M.S. ped.f.d., prof.
Salaeva M.S. psi.f.n., dotsent
Tojiboyeva M.A. fil.f.d., dotsent
Sabirova N.E. fil.f.d., dotsent
Norboyeva U.T. bio.f.d., dotsent
Yarmatov R.B. ped.f.d., dotsent
Egamberdiyeva N.A. tarix.f.d., dotsent

Achilov N.K. fil.f.d., dotsent
Imomova G.M. fil.f.n., dotsent
Zakirova H.R. f.f.n., dotsent
Tuhtahujaev H.B. ped.f.f.d., dotsent, TFA Akademik
Bakiyev Z.A. ped.f.n., dotsent
Razzakov H.K. tex.f.n., f.f.d., dotsent
Ortikov O.A. tex.f.f.d., dotsent
Djuraeva M.Y. f.f.f.d.
Nabikhodjaev A.A. iqt.f.n., dotsent
Otadjanova M.O. f.f.d.
Tajibaeva M.A. fil.f.d., dotsent
Hasanov A.M. fil.f.f.d.
Kholmurodov A.E. fiz.m.f.d., dotsent
Aripov O.A. iqt.f.d., dotsent
Safarova U.A. fil.f.d., dotsent
Dexqonova M.Sh. f.f.d.
Hasanov A.M. fil.f.d.

Mas'ul kotib: M.Yusupov

BUXORODA TURIZM SALOHİYATI VA IMKONIYATLARI

Norboyeva Umida Toshtemirovna

*Buxoro Davlat Universiteti biologiya fanlari doktori, nrof.
umidanorboyeva1973@gmail.com*

Sayfiddinova Mohinur Sadridin qizi

Buxoro Davlat Universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada Buxoro viloyati Shofirkon tumani landshafti, turli noyob va jozibali tabiat manzaralari, agrolandshaftlari, diqqatga sazovor bo'lgan madaniy va tarixiy obidalari, shuningdek ziyorat, rekreatsiya va ekoturizmni rivojlantirishdagi muhim o'rni asoslab berilgan.

Kalit so'zla: Turizm, iqlim, rekreatsiya, rekonstruksiya, restavratsiya, landshaft, ekspeditsiya, Vardanze, "Xo'ja Orif Revgariy", "Hazor nur", ziyorat turizmi.

Аннотация. В статье обосновывается ландшафт Шафирконского района Бухарской области, различные уникальные и привлекательные природные ландшафты, агроландшафты, заслуживающие внимания культурно-исторические памятники, а также их важная роль в развитии паломнического, рекреационного и экотуризма.

Ключевые слова: Туризм, климат, рекреация, реконструкция, реставрация, ландшафт, экспедиция, Варданзе, «Ходжа Ариф Ревгари», «Хазар Нур», паломнический туризм.

Abstract. In the article, the landscape of Shafirkon district of Bukhara region, various unique and attractive natural landscapes, agro-landscapes, noteworthy cultural and historical monuments, as well as their important role in the development of pilgrimage, recreation and ecotourism are justified.

Keywords: Tourism, climate, recreation, reconstruction, restoration, landscape, expedition, Vardanze, "Khoja Arif Revgari", "Hazar Nur", pilgrimage tourism.

Kirish. Aholining o'zi yashab turgan mintaqa hudud, o'lka yoki biror mamalakatning diqqatga sazovor joylarini ko'rish maqsadida uyushtirilgan rekreatsiya faoliyat turiga sayohat, yani turizm deyiladi. "Turizm termini fransuzchadan olingan bo'lib, "tour"- aylana, aylanma harakat va sayr-sayohat degan ma'noni anglatadi. Kishilarning biror mintaqadan yoki hududdan boshqa joylarga safar qilishida bevosita geografik xususiyat ya'ni qulay tabiiy geografik sharoit va siyosiy ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik muhim ahamiyat kasb etadi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarorida Ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqildi[2].

Bu qarorga asosan O'zbekistonga tashrif buyuruvchilar uchun shart-sharoitlar yaratilishi, rejalashtirilgan turizm salohiyati yuqori bo'lgan madaniy meros obyektlari ro'yxatini tuzish, ziyorat turizmi marshrutlarida foydalaniladigan madaniy meros obyektlarining 2021 – 2025 yillarda ustuvor ravishda restavratsiya qilish dasturi, _uzoq xorij va qo'shni respublikalardan xorijiy turistlarni qabul qilish va ularga qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha "Yo'l xaritasi" ni tuzish, _xorijiy tillarga tarjima qilinadigan va targ'iboti keng amalga oshiriladigan, allomalar va ziyoratgohlar to'g'risidagi filmlar ro'yxati, O'zbekiston bo'yab sayohat qilish xarajatlarining bir qismini O'zbekiston Respublikasi respublika budjetidan qaytarish tartibi, subsidiyalanadigan avia va temir yo'l qatnovi yo'nalishlarini, avia chiptalar va mehmonxona xizmatlarini subsidiyalash miqdorini belgilash bo'yicha maxsus komissiya tarkibi tasdiqlangan. Bunda, maxsus komissiyaga vakolatlar berilgan. Maxsus komissiya tomonidan joriy etilayotgan aviaqatnovlarga chiptalar 40 foizgacha, turoperatorlar orqali xarid qilingan temiryo'l chiptalariga 15 foiz, mehmonxona xizmatlariga 10 foiz qo'shimcha chegirmalar taqdim etiladi, mahalliy yashovchining har bir yashagan kuni uchun joylashtirish vositalaridan undiriladigan turistik (mehmonxona) yig'imning miqdori bazaviy hisoblash miqdorining 0,4 foizini tashkil etadi, turistik tashkilotlarning ishchilari, gidlar (gid-tarjimon), ekskursiya yetakchilari va yo'riqchi-yo'l boshlovchilar malakaviy imtihonlarini o'tkazish 2022-yil 1-martdan boshlab amalga oshiriladi, davlat organlarining ijtimoiy reklama mahsulotlari Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan ichki va ziyorat turizmi obyektlari aks ettirilgan dizayn tasviri asosida tayyorlanadi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda turizmning, nafaqat, tarixiy yoki an'anaviy, balki, yangidan-yangi turlari, shakl hamda ko'rinishlari vujudga kelmoqdaki, bu yangi tendensiyalar mazkur sohani valyuta kirib keluvchi manba sifatidagina emas, mintaqaviy rivojlanishning asosiy faktorlaridan biri deb qabul qilinishiga olib kelmoqda. Shu sababli, keyingi vaqtda dunyo mamlakatlari qisqa muddatlarda katta daromad keltiruvchi moliyaviy sohalar bilan bir qatorda turizmga ham davlat darajasida katta e'tibor qaratmoqda[3].

Turizm bugungi kunda dunyo mamlakatlari xizmat ko'rsatish sohasining eng yirik yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Uning iqtisodiyotning boshqa sohalaridan ustun jihatlari shu bilan ifodalanadiki, turli taraqqiyot bosqichida bo'lgan barcha mamlakatlarda ham rivojlantirish imkoniyatlarining mavjudligidir. Buni nafaqat, tarixiy joylar, balki, geografik joylashuv, iqlim va ob-havo sharoiti, ba'zi hollarda, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy yoki ekologik muammoli, hatto, ekstremal sharoitdagi hudud hamda xilma-xil uslublarda qurilgan inshootlar ham sayohat ob'yektiga aylangan holda byudjetga daromad keltirishida ko'rishimiz mumkin[4].

Turizm va rekreatsiya respublikamiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi, sanoat, transport va boshqa makroiqtisodiy tarmoqlar qatori o'zining munosib o'rniga ega. O'zbekistonning geografik o'zni turizmni rivojlantirish bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlari ichida eng qulay imkoniyatlarga egadir.

O'zbekiston xalqaro aloqalarini yo'lga qo'yish nuqtai nazaridan va o'z taraqqiyot istiqbollari jihatidan qisman qulay jo'g'rofiy-strategik mavqega ega. Qadim zamonlarda Sharq va G'arbni bog'lab turgan "Buyuk Ipak yo'li" O'zbekiston hududi orqali o'tgan. Bu yerda savdo yo'llari tutashgan, tashqi aloqalar hamda turli madaniyatlarning bir-birini boyitish jarayoni jadal kechgan. Bugungi kunda ham Evropa va Yaqin Sharqdan Osiyo Tinch okeani mintaqasiga olib boradigan yo'llar shu yerda kesishgan edi [5].

Geoturizm turistik faoliyatning bir qismi, unda ular asosiy diqqatga sazovor joy sifatida geologik homiylikka ega bo'lishadi. Ularning maqsadi - o'zlarining resurslarini va turistlarning atrof-muhit to'g'risida xabardorligini saqlash orqali himoyalangan patronlikni izlash. Buning uchun homiylik talqinidan foydalanish, uni ommalashtirishga va Yer haqidagi fanlarning rivojlanishiga ko'maklashib, uni oddiy aholi uchun ochiq qiladi[6]

"Geoturizm - bu bilimga asoslangan turizm, turistik sohani abiotik tabiat atributlarini saqlash va talqin qilish bilan fanlararo integratsiyasi, shuningdek, madaniy masalalarni ko'rib chiqishdan tashqari, keng omma uchun geosites". "Landshaft va geologiyaga alohida e'tibor beradigan tabiiy sayyohlik shakli. Bu turizmni geozitlarga va geologik xilma-xillikni saqlashga yordam beradi va qadrlash va o'rganish orqali Yer haqidagi bilimlarni tushunishga yordam beradi. Bunga geologik xususiyatlarga mustaqil tashriflar, geo-marshrutlar va tomosha qilish punktlari, ekskursiyalar, geotexnika va geolit tashrif buyuruvchilar markazlarining homiyliqi"[3].

Ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik o'zgarishlar jarayonida mamlakatda ziyorat turizmning rivojlanishi muhim rol o'ynaydi. Mintaqaning ziyorat turistik imkoniyatlari to'g'risida xorijiy jamoatchilikni xabardor qilish maqsadida chet ellik turistik markazlar, turfirmalar bilan maslahat uchrashuvlari olib borish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotlarimizda ekstrapolyatsiya, ekspeditsiya, kuzatish, qiyoslash, og'zaki so'rov, statistik, tarixiy kadi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida asosan geografik majmua va komponentlar hamda geografik muhit tadqiq etildi. Tadqiqot davomida Shofirkon tumani uchun xos bo'lgan va cho'l-adir-tekislik landshaftlarida turistik hududlarni o'rganish orqali dam olish va madaniy rekreasiya landshaftlarni ajratish va o'rganishga qaratilgan. Bundan tashqari dam olish va madaniy rekreasiya kompleks birliklarni va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik jihatlarini o'rganishda Tadqiqotlar davomida ekspeditsiya uyushtirildi. Tadqiqotimizning ob'ekti Shofirkon tumani muqaddas qadamjolari va tarixiy obidalari hamda tabiiy landshaftlaridir. Shofirkon tumani viloyatning shimolida joylashgan bo'lib tumanda juda ko'p sayohat qiladigan ziyoratgohlar qad ko'targan. Shofirkon tumani turizm rivojlangan tumanlardan biri hisoblanadi. Shofirkon tumanida yitti pirlardan biri bo'lgan "Xo'ja Orif Revgariy" va "Hazor nur" ziyoratgohi ham mavjud. Bundan tashqari Shofirkon tumanida Vardanze deb nomlangan mashhur tabiat yodgorligi

ham mavjud. Mahalliy xalqdan og'zaki so'rov va tarixiy metodlar yordamida tarixiy, geografik majmua va komponentlar hamda geografik muhit tadqiq etildi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda ham o'z geografik joylashishi va iqlimi bilan farq qiladigan viloyatlar juda ko'p. Ana shunday viloyatlardan biri qadim va navqiron Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidir. Buxoro viloyatida 11ta tuman bo'lib, ulardan biri Shofirkon tumanidir. Shofirkon tumani 1926-yilda tashkil topgan. Shofirkon tumani viloyatning shimolida joylashgan. Shofirkon tuman markazida Xo'ja Orif Revgariy ziyoratgohi joylashgan bo'lib u yitti pirlardan ikkinchisi hisoblanadi. Bu ziyoratgoh Muhtaram Prezidentimiz tashabbuslari bilan qayta ta'mirlandi va obodonlashtirish ishlari olib borildi, tom manoda aytganda turizm salohiyati juda rivojlanib ketdi. Chet ellik sayohlar yildan-yilga ko'payib bormoqda. Sayohlar uchun tuman markazida ziyoratgoh atrofida mehmonxona barpo etilgan. Prezidentimizning tegishli topshiriq va tavsiyalari asosida bu qadamjoda ulkan qurilish va obodonchilik ishlari bajarildi. Ziyoratgohda 500 namozxonga mo'ljallangan masjid, tahoratxona, muzey, minora ayvonlari, darvoza hamda 80 o'rinli "Poykent" mehmonxonasi barpo qilindi.

Shofirkon tumanida yana bir ziyoratgoh bor u "Hazor nur" yani "Ming nur" nomi bilan mashhur Bu ziyoratgoh Buxorodan 45 km uzoqlikda joylashgan. Bu joylarda bir vaqtlar to'qay o'rmonlari, ko'llar mavjud bo'lib, bu ko'llarda ko'p sonli baliqlar topilgan. Bu hududda katta Vardanze tepaligi bo'lib bu yerlar feodal shahar bo'lgan. Keyinchalik bu yerlarda sug'orish tizimi buzilgan, natijada tuproq sho'rlanishi kuchayib, hosildorlik keskin pasaygan va aholi bu yerni tark etgan. Hozirda faqat bu yerlarda Vardanze tepaligi saqlanib qolgan. Vardanzega cho'l bo'ylab boriladi, yo'l bo'ylab atrofda juda ko'p saksovul daraxtlari bor. Cho'l hududida juda ko'p otlar ham bor bu yer o'z otlari bilan ham juda mashhurdir. Vardanze tepaligida qabriston joylashgan bo'lib, qabrlar marmar va granitlar bilan qoplangan. Ulkan dala bo'ylab qabrlar oralab borilganda, qabriston o'rtasida bir qasr ham bor, qasrning eshiklari qoraygan, qasr ichida qabrda "Hazor Nur" ning qabri bor. Bu qabrdan nur chiqib turadi deyishadi mahalliy xalq.

Vardanze tabiat yodgorligi 1997 yil tashkil topgan bo'lib u Buxoro viloyati Shofirkon tumanida joylashgan. Maydoni 320 ga yaqin bo'lib asosan qum tepalardan iborat. YUNESKO ning madaniy meros obyektini sifatida ro'yhatga olingan.

Vardanze - Vardona Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi "Qo'rg'oni Vardanze" nomi bilan mashhur yodgorlik (VI-asr). Qo'rg'onning uzunligi 110 metr, balandligi 45-50 metr. Varzonxudotning maxsus qarorgohi bo'lgan. Ma'lumotlarga qaraganda Shopurkon atamasi Sosoniylar shahzodasi Shopur ismidan olingan. Shopur Buxoroga kelib buxorxudotlardan yer olib, qasr va qishloq qurdirgan hamda ariq keltirgan. Narshaxiyning yozishicha bu bir katta qishloq bo'lib, ko'handizga, katta va mustahkam hisorga ega bo'lgan. U turkistonning chegarasida joylashgan. U joyda har haftada bozor bo'lib, savdogarlar ko'p kelar ekan. Arablar hujumi arafasida (VIII-asr boshi) Vardanze Buxorodan alohida mustaqil podsholik poytaxtiga aylangan. Vardanze hukmdori

vardonxudot arablar uchun buxorxudotlardan xavfliroq bo'lgan. X-asrda Vardonze obod shahar edi. Vardonzeda to'qilgan Ka'bapo'sh Makkaga olib borilgan. Bugungi kunda Vardonze o'rnida qo'rg'on tepalik mavjud. Qo'rg'onning ustida marmar tosh saqlanib qolgan. Hozirgi paytda qo'rg'on atrofi nurab, ancha emirilib, ayrim joylari o'pirilib ketgan. Bu hududda Qo'rg'oni Vardonze, ko'hna Vardonze qishloqlari bor. Vardonze davlat tabiat yodgorligi tashkil etilgan.

Vazdanze shahar xarobalar 3 qismdan iborat bo'lib 2 tasi qishloq ichida joylashgan asosiy qum tepasi esa qishloqdan ozgina chetroqda joylashgan. Tepalikka 500 dan oshiq zinapoyalalardan oshib chiqilad. Qum tepalarda qoldiq g'ishtlar uylarning ochilib qolgan joylari mavjud. Ayrim arxeologlar qazishma ishlari ham olib borishgan ammo mahalliy aholining aytishiga qaraganda bu yerda nomalum bo'lgan xazinani ham ko'plab insonlar izlab keladi ammo bu yerga tig' tegirgan inson bir xasta bo'ladi deyishadi usha yerda istiqomat qiladigan mahalliy xalq. Yana ular orasida shunday afsona yurar ekanki bu yerda kattagina ilon bor emish va uning yoshi bir necha o'n yosh va u xazinani himoya qiladi va aslo insonlarga zarar yetkazmaydi, ikki tepa ortasida qatnab yashaydi va qabristondagi kemiruvchilarni istimol qiladi. Uni mahalliy aholi bir necha maratoba ko'rganini aytishadi. Tabiat yodgorligi oldida maqbara ham qad ko'targan bo'lib kelib ketuvchilar uchun mahsus joylar ham tashkil etilgan. Biz tashrif buyurgan kunning o'zidayoq 2 ta avtobus bilan maktab o'quvchilari ekskursiyaga kelishgan ekan.

Dastlab tepalikka zinalar orqali ko'tarilib uni tepadan tomosha qilish mumkin va u yerda oldingi shahar qoldiqlariga guvoh bo'lish mumkin. Tepalikda ramziy qabr ham mavjud, turli chiqib qolgan bino qoldiqlari esa insonni o'ziga darrov jalb etadi. Ayrim ochilib qolgan joylarni qumliklar yana qayta ko'mgan, ammo ularning izlari chiqib qolgan va u yaqin vaqtlardagi qumlar ekanini bilish qiyin emas. Mahalliy aholi tili bilan aytganda tepaning eshigi janubda joylashgan ekan va u yerni ko'rib, uning darvozasi nomini olgan va shimolda joylashgan qismiga bordik. Darvozasi oldida ancha katta go'r bo'lib u yerga kirishga yurak dov bermadi. Ammo go'rning eshik atroflarini ko'zdan kechirdik uning tepa qismlari ham quyosh, shamol va yomg'ir tasirida anchagina o'pirilib tushgan. Tepalik atroflarida asosan yulg'un, saksavul, yantoqlar uchraydi.

Buxoro viloyatining turli noyob va jozibali tabiat manzaralari, agrolandshaftlari, diqqatga sazovor bo'lgan madaniy va tarixiy obidalari rekreatsiya va ekoturizmni rivojlantirishga muhim asos bo'ladi. Bunday hududlar o'zlarining davolash va salomatlikni tiklash xususiyatlariga ega bo'lgan manzarali tabiati, qulay iqlim sharoitlari, mineral suvlari, davolovchi balchiq qatlamlari hamda boshqa shart-sharoitlari bilan ajralib turadi. Hozirgi kunda viloyatdagi mavjud imkoniyatlardan turizm va rekreatsiya maqsadlarida foydalanishni yo'lga qo'yish va bunda xorijiy tajribalardan foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda turizm sohasini rivojlantirish orqali viloyat iqtisodiyotini ko'tarish muhim ahamiyatga ega. Mazkur tarmoqni

rivojlantirishning geografik asoslarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda Buxoro viloyati hududlarining turistik imkoniyatlarini aniqlash va turizmning o'ziga xos turlarini tashkil etishning ilmiy va amaliy asoslarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkin Shofirkonda juda ko'p muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar mavjud. Bir so'z bilan aytganda Shofirkon ziyorat turizmi rivojlangan tumanlardan biri hisoblanadi. Nafaqat Shofirkonda balki yurtimizda bunday ziyoratgohlar juda ko'p. Hali biz o'rganmagan, bilmagan ziyoratgohlar juda ham bisyor. O'zbekistonda ziyorat turizmi rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan sabablardan biri turli mamlakatlardan kelgan ziyoratchilarning O'zbekistonning muqaddas qadamjolari haqida yetarli darajada xabardor emasligidir.

Hozirgi kunda ziyoratgohlar obodonlashtirilib, turizm salohiyati oshirilmoqda, quvonarlisi shundaki tumanimizdagi ziyoratgohlarda nafaqat O'zbekistonlik balki chet ellik turistlarning ham diqqat etiborini tortmoqda. Birgina Xo'ja Orif ar Revgariy ziyoratgohini bir kunda 2000 ming sayyoh ziyorat qilarkan. Ziyorat turizmi aslida xalqlar va shaharlar tarixini modernizatsiya qilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sadry B.N. "Geoturizm asoslari: Uchinchi nashr. Samt tashkiloti noshirlari, Tehron. -2014. 220p.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" qarori, Toshkent, 24 fevral, 2021.
3. Hose T. A. "Zamonaviy geoturizm ", Geoheritage Journal, -2012, 4: 7-24
4. Raxmatov Yu.B. Xalqaro turizm: yutuqlar, muammolar, istiqbollor. O'zbekistonda turizm va rekreatsiyani rivojlantirishning geografik muammolari va imkoniyatlari mazusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari(Chirchiq sh., 2019 yil 11-12oktyabr) 171-174 betlar.
5. Бахрамова С. Ш. Turizm sohasi rivojlanishining ayrim muammolari //Молодой ученый.-2019. -№ 22 (260) -С. 683-685.
6. М. А. Mirzayev M. T. Aliyeva "Turizm asoslari" "O'zbekiston faylasuflar jamiyati" nashriyoti, 2011.

XALQARO MUNOSABATLARDA SAARC TASHKILOTINING O'RNI

Habibullayeva Sadoqatxon Baxtiyorjon qizi
Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti
HabibullayevaSadoqat34@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada siyosiy jarayonlarda muhim rol o'ynagan, xalqaro munosabatlarda o'z davrida yetakchi bo'lgan tashkilot xususida, shu jumladan, tashkilot ma'lum bir mintaqalarni, xususan, janubiy osiyo mintaqasidagi davlatlarni o'z ichiga olgan holda faoliyat olib borgan. Tashkilot uzoq davr mobaynida faoliyat olib bormagan bo'lsada, lekin hududlarda muammoli vaziyatlarni ijobiy yo'sinda hal qilishga uringan. Maqolada muallif mintaqadagi mummolar; qashshoqlik, savodsizlik, terrorizm, xavfsizlik masalalariga alohida e'tibor berib atroflicha yondashgan va mushohada qilgan.

Abstract. This article is about an organization that played an important role in political processes and was a leader in international relations in its time, including that the organization was active in certain regions, in particular, the countries of the South Asian region. Although the organization has not been active for a long time, it has tried to solve the problem situations in the regions in a positive way. In the article, the author mentions mummies in the region; he closely approached and observed the issues of poverty, illiteracy, terrorism, and security.

Абстрактный. В данной статье речь идет об организации, игравшей важную роль в политических процессах и являвшейся в свое время лидером международных отношений, в том числе о том, что организация действовала в определенных регионах, в частности, в странах Южно-Азиатского региона. Несмотря на то, что организация долгое время не проявляла активности, она старалась решить проблемные ситуации в регионах в позитивном ключе. В статье автор упоминает мумии в регионе; он внимательно подошел и наблюдал за проблемами бедности, неграмотности, терроризма и безопасности.

Kalit so'zlar: Janubiy Osiyo mintaqasi, SAARC tashkiloti, Xitoy-SAARC hamkorlik pozitsiyasi, Yevropa Ittifoqi-SAARC hamkorligi, mintaqaxavfsizligi, qashshoqlikni bartaraf etilishi, terrorizmga qarshi kurashish yo'llari, muammoli vaziyatlari.

Key words: South Asian region, SAARC organization, position of China-SAARC cooperation, European Union-SAARC cooperation, regional security, poverty alleviation, ways to fight against terrorism, problem situations.

Ключевые слова: регион Южной Азии, организация СААРК, позиция сотрудничества Китая и СААРК, сотрудничество Европейского Союза и СААРК, региональная безопасность, борьба с бедностью, пути борьбы с терроризмом, проблемные ситуации.

Xalqaro munosabatlarda Janubiy Osiyo davlatlarini o'rnini ko'rsatib beruvchi xalqaro tashkilot bu - SAARC hisoblanadi. SAARC Janubiy Osiyo davlatlari o'rtasida mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish, mintaqada iqtisodiy o'sishni,

ijtimoiy taraqqiyotni va madaniy rivojlanishiga qaratilgan xalqaro tashkilot. Janubiy Osiyo davlatlari o'rtasida mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish g'oyasi bilan 1980-yilda Shri-Lanka poytaxti Kolombo shahrida bo'lib o'tgan sammitdan boshlangan Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik assotsiatsiyasi (SAARC) 1985-yil 8-dekabrda Dakka shahrida tashkil etilgan. Bangladesh poytaxti Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Butan, Maldiv orollari, Nepal va Shri-Lanka davlat hukumat rahbarlari ishtirokida bo'lib o'tgan yig'ilishda o'z nizomi qabul qilinishi bilan rasman tashkil etilgan¹. Yuqoridagi yetti a'zodan tashqari Afg'oniston 2007 - yilda Nyu-Dehlida bo'lib o'tgan 14-SAARC sammitida yuqorida qayd etilgan tashkilotga a'zo sifatida qabul qilingan. Qizig'i shundaki, hududiylikni qo'llash faqat G'arb mamlakatlarida paydo bo'lmagan. Bugungi kunda u uzoq vaqtdan beri mustamlaka qilingan hududlarda, masalan, Janubi-Sharqiy Osiyo va Janubiy Osiyoning ba'zi qismlarida sodir bo'lgan. Bu ikki mintaqada hududiylik dastlab ko'pchilik mamlakatlar kurash va mustamlakachilikdan ozod bo'lgach paydo bo'lgan. Janubi-Sharqiy Osiyo Millatlar Uyushmasi (ASEAN) va Janubiy Osiyo Mintaqaviy Hamkorlik Tashkiloti (SAARC) mintaqaviy integratsiyani oshirish va ikki mintaqada rivojlanishini rag'batlantirish uchun muhim elementlar sifatida tashkil etilgan. Yaqin vaqtgacha ASEAN va SAARC tomonidan ishlab chiqilgan turli tashabbuslar bo'lgan, ammo yuqori darajadagi muvaffaqiyatga erishmagan. ²Shu sababli, ushbu tadqiqot birinchi navbatda ASEAN va SAARCning mintaqalarda siyosiy va iqtisodiy rivojlanishni yaxshilashga qo'shgan hissasi o'rtasidagi taqqoslashni tasvirlaydi. Asosiy masalani tahlil qilar ekanmiz, ushbu tadqiqotda ikki mintaqaviy tashkilotning muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik darajasini aniqlash uchun siyosiy va iqtisodiy rivojlanish konsepsiyalari va ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

SAARCning nizomida belgilangan maqsadlari quyidagilardan iborat:

Janubiy Osiyo xalqlarining farovonligini oshirish va ularning hayot sifatini yaxshilash,

Barcha shaxslarga munosib yashash va o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish imkoniyatini berish orqali mintaqada iqtisodiy o'sishni, ijtimoiy taraqqiyotni va madaniy taraqqiyotni tezlashtirish.

Janubiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida jamoaviy o'ziga ishonchni rivojlantirish va mustahkamlash,

Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, texnik va ilmiy sohalarda faol hamkorlik va o'zaro yordamni rag'batlantirish;

Rivojlanayotgan boshqa mamlakatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash;

Umumiy manfaatlar bo'yicha xalqaro shakllarda o'zaro hamkorlikni mustahkamlash;

¹ Южноазиатская зона свободной торговли, Краткая характеристика региона и этапы развития СААРК - Международная экономическая интеграция

https://studme.org/404939/ekonomika/yuzhnoaziatskaya_zona_svobodnoy_torgovli

² https://tasam.org/tr-TR/Icerik/25741/saarc_guney_asyada_beklentiler_ve_sorunlar

Xuddi shunday maqsad va maqsadlarda xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish.

A'zo davlatlar hamkorlikning quyidagi yo'nalishlari bo'yicha kelishib oldilar:

Qishloq xo'jaligi va qishloqni rivojlantirish, ta'lim va madaniyat, biotexnologiya, iqtisodiyot, savdo va moliya, energiya, atrof-muhit, turizm, fan va texnologiya, axborot, aloqa va ommaviy axborot vositalari, qashshoqlikni yumshatish, xavfsizlik jihatlari, odamlar o'rtasidagi aloqalar, moliyalashtirish mexanizmi, ijtimoiy rivojlanish.

Janubiy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlik g'oyasi uchta konferensiyada muhokama qilinadi: 1947 - yil aprel oyida Nyu-Dehlida bo'lib o'tgan Osiyo munosabatlari konferensiyasi, 1950-yil may oyida Filippindagi Bagio konferensiyasi va 1954 - yil aprel oyida Shri-Lankada bo'lib o'tgan Kolombo kuchlari konferensiyasi bo'ladi. 1970-yillarning oxirida Bangladesh, Butan, Hindiston, Maldiv orollari, Nepal, Pokiston va Shri-Lankani o'z ichiga olgan yettita ichki Janubiy Osiyo davlatlari savdo blokini yaratish va janubiy xalqlar uchun platforma yaratish to'g'risida kelishib oladilar³. Osiyo do'stlik, ishonch va tushunish ruhida hamkorlik qilish. Prezident Ziaur Rahmon keyinroq Janubiy Osiyo davlatlari rahbarlariga rasmiy maktublar yo'llab, mintaqa kelajagi bo'yicha o'z qarashlarini va mintaqa uchun ishonchli dalillarni taqdim etadi. U SAARC asoschisi hisoblanadi. 1977- yil dekabr oyida Hindistonga tashrifi chog'ida Rahmon Hindiston Bosh vaziri Morarji Desai bilan mintaqaviy hamkorlik masalasini muhokama qildi. Nepal qiroli Birendra 1977-yilda Katmanduda yig'ilgan Kolombo rejasi konsultativ qo'mitasining ochilish marosimida so'zlagan nutqida, daryo suvlarini bo'lishish bo'yicha Janubiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida yaqin mintaqaviy hamkorlikka chaqiradi. SSSRning Afg'onistonga aralashuvidan so'ng 1979-yilda ittifoqni tashkil etish bo'yicha harakatlar jadallashtiriladi va natijada Janubiy Osiyodagi xavfsizlik vaziyati keskin yomonlashdi. Rahmon va Birendra konventsiyasiga javoban, yetti davlat tashqi ishlar vazirliklari rasmiylari 1981-yil aprel oyida Kolomboda birinchi marta uchrashishadi. Bangladesh taklifi Nepal, Shri-Lanka, Butan va Maldiv orollari tomonidan zudlik bilan ma'qullandi, biroq Hindiston va Pokiston bunga shubha bilan qaraladi.⁴ Dastlab Hindiston xavotiri taklifning Janubiy Osiyodagi xavfsizlik masalalariga ishora qilgani va Rahmonning mintaqaviy tashkilot to'g'risidagi taklifi yangi kichik qo'shnilarga barcha ikki tomonlama masalalarni qayta xalqarolashtirish va bir-biri bilan muxolifat tuzish uchun birlashish imkoniyatini berishi mumkinligidan qo'rqar edi. Pokiston bu Hindistonning boshqa Janubiy Osiyo davlatlarini Pokistonga qarshi uyushtirish va Hindiston mahsulotlari uchun mintaqaviy bozorni ta'minlash, shu orqali Hindistonning mintaqadagi iqtisodiy hukmronligini mustahkamlash va yanada mustahkamlash uchun Hindiston strategiyasi bo'lishi mumkin deb taxmin qiladi. Biroq, 1979-yil sentabrdan 1980-yilgacha Nyu-Yorkdagi BMT shtab-

³ https://en.m.wikipedia.org/wiki/South_Asian_Association_for_Regional_Cooperation

⁴ https://mfasia.org/mfa_programs/advocacy/south-asian-association-for-regional-cooperation/

kvartirasida Bangladesh boshchiligidagi Janubiy Osiyo BMT vakillari o'rtasida o'tkazilgan qator diplomatik maslahatlashuvlardan so'ng Bangladesh tashqi ishlar kotiblari o'rtasida muhokama qilish uchun ishchi hujjat loyihasini tayyorlashga kelishib olindi. 1981-yil sentabr oyida ichki yetti davlatning tashqi ishlar kotiblari yana Kolomboda mintaqaviy hamkorlikning beshta keng yo'nalishini belgilab bergan Butun Qo'mitani topshirdilar. Keyingi yillarda hamkorlikning yangi yo'nalishlari qo'shildi. 1983- yilda Dakkada Tashqi ishlar vazirligi tomonidan o'tkazilgan xalqaro konferentsiyada yettita mamlakat tashqi ishlar vazirlari Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik to'g'risidagi deklaratsiyani (SAARC) qabul qildilar va dastlab beshta Integratsiyalashgan Harakat Dasturini (IPA) rasmiy ravishda boshladilar⁵. Hamkorlikning kelishilgan yo'nalishlari, xususan, qishloq xo'jaligi; Qishloq taraqqiyoti; Telekommunikatsiya; meteorologiya; va Sog'liqni saqlash va aholi faoliyati.

Rasmiy ravishda ittifoq Dakkada tashkil etilgan bo'lib, Katmandu ittifoqning bosh kotibi hisoblanadi. Birinchi SAARC sammiti 1985- yil 7-8 dekabrda Dakkada bo'lib o'tdi va unga Bangladesh Prezidenti Husayn Ershad mezbonlik qildi. Deklaratsiya Butan qiroli Jigme Singye Vangchuk, Pokiston Prezidenti Zia-ul-Haq, Hindiston Bosh vaziri Rajiv Gandi tomonidan imzolangan. Nepal qiroli Birendra Shoh, Shri-Lanka prezidenti JR Jayevarden va Maldiv orollari prezidenti Maumun Gayum. A'zo davlatlar: Afg'oniston, Bangladesh, Butan, Hindiston, Maldiv orollari, Nepal, Pokiston va Shri-Lanka. SAARC 1985-yilda yetti davlat tomonidan tashkil etilgan. 2005-yilda Afg'oniston SAARCga a'zo bo'lish bo'yicha muzokaralarni boshladi va o'sha yili a'zolik uchun rasmiy ariza topshirdi. Afg'onistonning SAARCga qo'shilishi masalasi har bir a'zo davlatda ko'p munozaralarga sabab bo'ldi, jumladan, Janubiy Osiyo o'ziga xosligini aniqlash borasidagi xavotirlar, chunki Afg'oniston Markaziy Osiyo davlati hisoblanadi, lekin u na Yaqin Sharq davlati sifatida qabul qilinmagan va na Markaziy Osiyo davlati sifatida yoki Hindiston yarimorolining bir qismi sifatida, faqat Janubiy Osiyoning bir qismida bo'lishdan tashqari⁶. SAARCga a'zo davlatlar Afg'onistonga umumiy saylov o'tkazish shartini qo'ydi, partiyasiz saylovlar 2005-yil oxirida bo'lib o'tdi. Dastlabki istaksizlik va ichki munozaralarga qaramay, Afg'oniston 2007- yil aprel oyida sakkizinchi a'zo davlat sifatida SAARCga qo'shildi. SAARC Kotibiyati Katmanduda 1987- yil 16- yanvarda tashkil etilgan va Nepalning marhum qiroli Birendra Bir Bikram Shoh tomonidan ochilgan. SAARC kotibiyati mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish uchun a'zo davlatlarda tashkil etilgan quyidagi Mintaqaviy markazlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu markazlar barcha a'zo davlatlar vakillaridan, SAARC Bosh kotibidan va mezbon hukumatning Tashqi ishlar vazirligidan iborat boshqaruv kengashlari tomonidan boshqariladi. Markaz direktori Dasturlash qo'mitasiga hisobot beradigan Boshqaruv kengashi a'zosi kotibi vazifasini bajaradi. 2015-yil 31-

⁵ https://en.m.wikipedia.org/wiki/South_Asian_Association_for_Regional_Cooperation

⁶ <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/south-asian-association-regional-cooperation-saarc/>

dekabrdan keyin bir ovozdan qaror bilan 6 ta viloyat markazlari faoliyati to'xtatildi. Bular SMRC, SFC, SDC, SCZMC, SIC, SHRDC. SAARC boshqa mintaqaviy tashkilotlar singari rasmiy madhiyaga ega emas.⁷

SAARC oltita muhim bo'limlari bor:

- 1.SAARC Savdo-sanoat palatasi (SCCI),
 - 2.Huquq sohasida Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik assotsiatsiyasi (SAARCLAW),
 - 3.Janubiy Osiyo Buxgalterlar Federatsiyasi (SAFA),
 - 4.Janubiy Osiyo jamg'armasi (SAF),
 - 5.Bolalarga nisbatan zo'ravonlikka barham berish bo'yicha Janubiy Osiyo tashabbusi (SAIEVAC),
 - 6.SAARC Yozuvchilar va Adabiyot jamg'armasi (FOSWAL)
- Esala Weerakun - SAARCning hozirgi Bosh kotibi.

SAARCni maqsadlari:

1.SAARC Janubiy Osiyo mintaqasida iqtisodiy o'sishni, ijtimoiy taraqqiyotni va madaniy rivojlanishni rag'batlantirishga qaratilgan. SAARCning nizomida belgilangan maqsadlari quyidagilardan iborat:

2.Janubiy Osiyo xalqlarining farovonligini oshirish va ularning hayot sifatini yaxshilash

3.Barcha shaxslarga munosib yashash va o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish imkoniyatini berish orqali mintaqada iqtisodiy o'sishni, ijtimoiy taraqqiyotni va madaniy taraqqiyotni tezlashtirish.

4.Janubiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida jamoaviy o'ziga ishonchni rivojlantirish va mustahkamlash

5.O'zaro ishonch, tushunish va bir-birlarini muammolarini qadrlashga hissa qo'shish

6.Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, texnik va ilmiy sohalarda faol hamkorlik va o'zaro yordamni rag'batlantirish

7.Rivojlanayotgan boshqa mamlakatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash

8.Umumiy manfaatlar bo'yicha xalqaro shakllarda o'zaro hamkorlikni mustahkamlash

9.Xuddi shunday maqsad va maqsadlarda xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish.⁸

SAARC shuningdek, 18 ga yaqin tan olingan organlarga ega.

Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik assotsiatsiyasi (SAARC) tabiiy ofatlarni boshqarish markazi (SDMC-IU) Gujarat tabiiy ofatlarni boshqarish instituti (GIDM) kampusida, Gandhinagar, Gujarat, Hindistonda tashkil etildi. Sakkiz a'zo davlat, ya'ni Afg'oniston, Bangladesh, Butan, Hindiston, Maldiv orollari, Nepal, Pokiston va Shri-Lanka SDMC (IU) tomonidan xizmat ko'rsatishi kutilmoqda. Unga tizimni rivojlantirish bo'yicha siyosiy maslahatlar, texnik yordam ko'rsatish,

⁷https://www.eeas.europa.eu/eeas/south-asian-association-regional-cooperation-saarc_en?s=181

⁸https://mfasia.org/mfa_programs/advocacy/south-asian-association-for-regional-cooperation/

salohiyatni oshirish xizmatlari va SAARC mintaqasida ofat xavfini yaxlit boshqarish bo'yicha treninglar berish orqali a'zo davlatlarga xizmat ko'rsatish mas'uliyati yuklangan. Markaz, shuningdek, tabiiy ofatlar xavfini samarali va samarali boshqarish uchun axborot va tajriba almashishni osonlashtiradi. Mintaqada davom etayotgan turli mojarolar tufayli Janubiy Osiyoda barqaror tinchlik va farovonlikka erishib bo'lmaydi. Siyosiy muloqot ko'pincha SAARC yig'ilishlari doirasida o'tkaziladi, ular unga a'zo davlatlarning ichki ishlariga aralashishdan o'zini tiyadi. 12 va 13-SAARC sammitlari davomida SAARC a'zolari o'rtasida terrorizmga qarshi kurashda hamkorlikni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratildi.⁹

Xavfsizlik jihatlari:

SAARC mintaqada keng tarqalgan ijtimoiy illatlar bo'lgan terrorizm, giyohvand moddalar savdosi, bolalar va ayollar savdosi, transmilliy jinoyatlardan xavfsizlikni ta'minlash uchun ko'plab ko'rsatmalarni amalga oshirdi. SAARCning ko'plab yig'ilishlarida terrorizmning barcha ko'rinish va ko'rinishlarini qoralash bilan birga, ushbu tahdidga qarshi kurashda jamoaviy harakatlar olib borilishi ta'kidlandi va terrorchilar ta'qibdan qochib qutulmasligi kerakligi ta'kidlandi. Shuningdek, kiberjinoyatlar, transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish, ijtimoiy va iqtisodiy o'sishning xavfsizligi va xavfsizligini ta'minlash, ayniqsa, yoshlar, ayollar va bolalarning xavfsiz kelajagini ta'minlash borasidagi muammolarni hal etishning amaliy yechimlarini aniqlash zarurligi alohida ta'kidlangan. Shu sababli, SAARC mintaqadagi ushbu umumiy ijtimoiy yovuzliklarga qarshi kurashish uchun monitoring tizimini, axborot almashinuvini va texnologiya almashinuvini yaxshilashga harakat qilmoqda. Ikkinchi SAARC sammitida (1986- yil 16-17 noyabr, Bangalor) davlat yoki hukumat rahbarlari mintaqada terrorizmning oldini olish va uni yo'q qilish uchun SAARC davlatlari o'rtasidagi hamkorlik juda muhim ekanligiga kelishib oldilar. Davlat rahbarlari terrorizmning barcha harakatlari, usullari va amaliyotlarini jinoiy ravishda qoralab, ularning hayot va mulkka, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga, siyosiy barqarorlikka, mintaqaviy va xalqaro tinchlik va hamkorlikka ta'siridan qayg'urdilar. Uchinchi sammitda (Katmandu, 1987 yil 2-04 noyabr) Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha SAARC mintaqaviy konvensiyasi imzolandi va bu mintaqadan terrorizmning oldini olish va yo'q qilish yo'lidagi tarixiy qadam sifatida baholandi. Davlat yoki hukumat rahbarlari IV sammitda (Islomobod, 1988-yil 29-31-dekabr) giyohvand moddalarni suiste'mol qilish, ayniqsa, yoshlar o'rtasida giyohvandlik va giyohvand moddalar savdosining kuchayib borayotgani va jiddiy oqibatlaridan jiddiy xavotir bildirdilar. Rahbarlar ushbu illatni bartaraf etish bo'yicha shoshilinch va samarali choralar ko'rish zarurligini tan oldilar va 1989- yilni "Giyohvandlik va giyohvandlik vositalarining noqonuniy aylanishiga qarshi kurash yili" deb e'lon qilishga qaror qildilar. Beshinchi SAARC sammitida (Male, 1990 yil 21-23 noyabr) Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar bo'yicha SAARC

⁹ https://www.eeas.europa.eu/eeas/south-asian-association-regional-cooperation-saarc_en?s=181

konvensiyasi imzolandi. O'n ikkinchi sammitda (Islomobod, 2004 yil 2-6 yanvar) Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha SAARC mintaqaviy konvensiyasiga qo'shimcha protokol imzolandi. O'n beshinchi sammitda (Kolombo, 2008 yil 2-3 avgust) Jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro yordam to'g'risidagi SAARC konvensiyasi imzolandi.¹⁰

Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik uyushmasini (SAARC) Janubiy davlatlari o'rtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy muommolarni hal etishdagi ro'li salmoqli darajada. SAARC farovonligini oshirish maqsadida 1985- yilda tashkil etilgan mintaqadagi odamlarning turmush darajasini oshirish, mintaqaviylikni rivojlantirish iqtisodiy o'sish, ijtimoiy taraqqiyot va madaniy rivojlanish, iqtisodiyotni rag'batlantirish, ijtimoiy farovonlik, madaniyat sohasida hamkorlik va o'zaro yordam va SAARC a'zolari orasida fan va texnologiya va boshqa sohalar davlatlar va boshqa rivojlanayotgan davlatlar bilan hamkorlikni mustahkamlash dunyo mamlakatlari va mintaqalari. ASEAN, Yevropa Ittifoqi va "Shanxay Hamkorlik tashkiloti" keyinchalik tashkil topgan bo'lsa, uning taraqqiyoti ko'proq ko'rindi. Atrof-muhit ostida boshqa mintaqaviy tashkilotlar SAARC a'zo davlatlar yetuk va chuqurlashishda davom etdi, odatda tezligini tezlashtirish uchun juda kuchli shoshilinch hissi bor hamkorlik va ular SAARC jonlantirish uchun himoya, va og'zaki deklaratsiyadan amaliy harakatga o'tishni amalga oshirdi, shuning uchun SAARC mintaqaviy rivojlanishning samarali mexanizmiga aylantirdi. Bu e'tirof SAARC hamkorlik sur'atlarini tezlashtirdi. Aniqroq aytganda, natijalar rivojlanishni yo'lga qo'yishni o'z ichiga oladi fondlarni, oziq-ovqat bankini tashkil etish, Janubiy Osiyo universiteti, teletibbiyot tarmog'i va sud hamkorlik to'g'risidagi shartnoma terrorizmga qarshi kurash va ekstraditsiya tartiblari. Ikkinchidan, ko'p yillik munozaralar zarurligini aniqladi. Misol uchun, savdoni 1990-yillarda SAARC qilgan a'zo davlatlar o'rtasida imtiyozli savdo kelishuvi erkin savdo shartnomasiga aylandi. Savdo to'g'risidagi shartnomaga muvofiq, barcha SAARC davlatlari qabul qilgan Janubiy Osiyo erkin savdo hududi (SAFTA), SAARC ta'riflarni pasaytirish rejasi ikki bosqichda amalga oshirildi. 2006- yildan boshlab, ya'ni Hindiston va Pokiston barcha tovarlarga ta'riflarni tushirdi. SAFTA birinchi navbatda, Janubiy Osiyo erkin savdo hududiga (SAFTA) o'tish yo'lidagi birinchi qadam sifatida ko'zda tutilgan, keyinchalik Bojxona ittifoqi, Umumiy bozor va Iqtisodiy ittifoqqa olib boradi.¹¹ 1995 -yilda Vazirlar Kengashining XVI sessiyasi (Yangi Dehli, 1995- yil 18-19 dekabr) SAFTAni amalga oshirish uchun harakat qilish zarurligi to'g'risida kelishib oldi va shu maqsadda 1996- yilda Hukumatlararo Ekspertlar guruhi (IGEG) tashkil etildi. O'ninchi SAARC sammiti (Kolombo, 1998- yil 29-31 iyul) mintaqadagi rivojlanishdagi nosimmetriklikni hisobga olgan holda, mintaqada erkin savdo hududini yaratish bo'yicha keng qamrovli shartnoma asoslarini ishlab chiqish

¹⁰ https://training.itcilo.org/actrav_cdrom1/english/global/blokita/saarc.htm

¹¹ WPS Office: Complete office suite with PDF editor Here's the link to the file:
<https://sg.docworkspace.com/d/sIM3Up-xGnN2xLAY> Get WPS PDF for PC:
<https://www.wps.com/d/?from=t>

uchun Ekspertlar qo'mitasini (COE) tuzishga qaror qildi, va real va erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni belgilash zarurligini hisobga olgan holda amalga oshirdi. SAFTA kelishuvi 2004-yil 6-yanvarda Pokistonning Islomobod shahrida bo'lib o'tgan O'n ikkinchi SAARC sammitida imzolangan. Bitim 2006- yil 1-yanvarda kuchga kirdi va Savdoni erkinlashtirish dasturi 2006- yil 1- iyuldan boshlandi. Ushbu kelishuvga ko'ra, SAARC a'zolari o'z vazifalarini 2009 yilga qadar 20 foizga qisqartiradilar. Kelishuv kuchga kirgandan so'ng, a'zo davlatlarning savdo vazirlaridan iborat SAFTA Vazirlar Kengashi (SMC) tashkil etildi. Hozirda, SAARC 8 ta a'zo davlatga ega, ulardan beshtasi dunyo ro'yxatiga kiritilgan. Yaqinda SAARC sammiti sessiyalarida yetakchilar konsensusga erishdilar, mintaqadan tashqaridagi davlatlar bilan hamkorlik qiladi, va kuzatuvchilar sifatida Yaponiya, AQSh, Janubiy Koreya, Xitoy, Eron, Yevropa Ittifoqi va boshqa davlatlar yordam berishga ma'lum darajada tayyor bo'lgan. Misol uchun, Yaponiya bunga tayyor ekanligini ochiq aytdi falokatga yordam berish orqali SAARC bilan munosabatlarni mustahkamlash uchun harakat qildi. Yana bir misol, Xitoy SAARCning ustuvor yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlashini aytdi va bunga asosan tenglik, o'zaro ishonch, o'zaro manfaat va g'alaba qozonish tamoyillari asosida yondashuvgan, Xitoy pragmatikani amalga oshirishga va kengaytirishga tayyor edi. Hamkorlik va mintaqaviy tinchlik va taraqqiyotga ko'maklashish, ya'ni SAARC davlatlarining istaklarini hurmat qilish asosida tashkil etilgan. Xitoy ham Janubiy Osiyoga pul berishga tayyorligini bildirdi. Hozirgi vaqtda barcha mamlakatlar global muammolarga duch kelmoqda. Janubiy Osiyo uchun duch keladigan qiyinchilik ayniqsa, og'ir. Birinchidan, bu qashshoqlikni bartaraf etish maqsadiga erishish uchun uzoq yo'l. Dunyodagi eng qashshoq mintaqalardan biri sifatida bu juda katta vazifa. Jami Janubiy Osiyodagi sakkizta mamlakat aholisi (Afg'oniston, Bangladesh, Butan, Hindiston, Maldiv orollari, Nepal, Pokiston va Shri-Lanka) 1,6 dan yuqori milliardlab, ularning 40% dan ortig'i mutlaq qashshoqlik chegarasida yashaydi; savodsizlik darajasi 50% dan ortiq. Oldingi yillarda Janubiy Osiyoda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM ko'rsatkichidan ham past edi. So'nggi yillarda, garchi ba'zi mamlakatlar iqtisodiy o'sishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Umuman olganda, Janubiy Osiyoda turmush darajasi hali ham past va ko'p odamlarning yashash sharoitlari hali ham yomon, foydalanish imkoniyati mavjud emas, ovqatlanish, ichimlik suvi, sog'liqni saqlash xizmatlari va ta'lim standarti ham yetarli darajada emas edi. Tan olishimiz kerakki, SAARC bilan hamkorlik qashshoqlik muammolari qashshoqlikni kamaytirishda muvaffaqiyat qozonmadi. Ikkinchidan, iqtisodiy va savdo hamkorlik juda qiyin. Iqtisodiy hamkorlik, ayniqsa, sanoat va moliya sohalari katta qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ichki Janubiy Osiyoning mintaqaviy savdosi bir qator omillar tufayli sekin o'sdi. Uchinchidan, ikki tomonlama munosabatlar hamkorlikni cheklaydi. SAARC Nizomiga ko'ra, SAARC ikki tomonlama va bahsli masalalarni muhokama qilmaydi. To'rtinchidan, Janubiy Osiyo terrorizmning qaynoq nuqtasi bo'lishiga qaramay, terrorizmni qanday yo'q qilish, uning tahdidlarini yo'q qilish va kamaytirish jiddiy muammo bo'lib qolmoqda.

Xitoy-SAARC hamkorligi bo'yicha yangi fikrlar Xitoy va Janubiy Osiyoning ko'plab mamlakatlari umumiylik bilan birlashtirilgan tog'lar va daryolar, noyob geosiyosiy, geo-iqtisodiy va geo-madaniy aloqalar mavjud. Xitoy va SAARC mamlakatlari umumiy manfaatlari ko'p jihatdan hamkorlik qilishi kerak keng va chuqur. Nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy va texnologik jihatdan, balki terrorizmga qarshi kurashda, atrof-muhitni muhofaza qilish va ofatlarning oldini olish va oqibatlarini yumshatish, ular hamkorlik uchun katta imkoniyatlarga ega. Ikkala tomon ham bor kuchini sarflashi kerak ushbu potensialni qimmatli boylikka aylantirish uchun jadal rivojlantirish mintaqaning barcha xalqlari uchun muhim. Yaqin qo'shni sifatida SAARC Xitoy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratmoqda. SAARC o'zaro ta'sir orqali g'alaba qozonish natijasiga erishish umidida SAARC bilan Xitoy bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga tayyor bo'lgan. SAARC va barcha SAARC a'zo davlatlarining ba'zilarini o'rganish umidida rivojlantirishga munosib hissa qo'shish zarur mexanizmlaridir¹².

Endilikda yevropa ittifoqi hamda SAARC hamkorligi haqida yoritadigan bo'lsam, Yevropa Ittifoqi Avstraliya, Xitoy, Eron, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Mavrikiy, Myanma va AQSh bilan birgalikda 2006 - yildan beri SAARCda kuzatuvchi maqomiga ega. Oxirgi Sammitda kuzatuvchilarni talabga asoslangan va ustuvor yo'nalishlar: aloqalar, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, energetika, atrof-muhit va iqtisodiy hamkorlik bo'yicha loyihalarga asoslangan hamkorlikka jalb etishga kelishib olindi. Yevropa Ittifoqi Janubiy Osiyodagi hamkorlik va mintaqaviy integratsiyani yuksak qadrlaydi. Yevropa Ittifoqi mintaqadagi iqtisodiy ta'siri, iqtisodiy va savdo integratsiyasi va xilma-xillik bilan shug'ullanish bo'yicha o'zining tarixiy tajribasi va inqirozlarning oldini olishga qiziqishi orqali davom etayotgan integratsiya jarayonini mustahkamlashga yordam berishi mumkin, deb hisoblaydi. Yevropa Ittifoqi, shuningdek, Global Gateway strategiyasi orqali hamkorlari bilan yaqin aloqada mintaqada aloqalarni rivojlantirishga intiladi. Ushbu strategiya fuqarolar va sayyora uchun ishlaydigan barqaror va ishonchli aloqalarni anglatadi. Bu iqlim o'zgarishiga qarshi kurashdan tortib sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish hamda global ta'minot zanjirlarining raqobatbardoshligi va xavfsizligini oshirishgacha bo'lgan eng dolzarb global muammolarni hal qilishga yordam beradi. Yevropa Ittifoqi SAARC mintaqaviy hamkorlik va muloqotda foydali rol o'ynashiga ishonchi komil¹³.

Xulosa. SAARC tomonidan so'nggi yillarda erishilgan yutuqlarga qaramay, tashkilotga qarshi turish bo'yicha bir qator muammolar davom etmoqda. Mintaqaviy guruh sifatida samarali rol o'ynash uchun, qashshoqlikni bartaraf etish, energiya inqirozi, terrorizmga qarshi kurash va globallashtirish oqibatlariga, jumladan, birgalikda kurashish kerak edi. SAARC mamlakatlarni, umuman olganda, bu sohalarining barchasida, asosan, zaif iqtisodlari tufayli yordam kerak edi. SAARC a'zolari bilan yaqinroq munosabatda bo'lgan kuzatuvchilar bu

¹² <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/south-asian-association-regional-cooperation-saarc/>

¹³ https://training.itcilo.org/actrav_cdrom1/english/global/blok/saarc.htm

vazifalarni hal qilishda muhim rol o'ynashi mumkin. O'tgan 26 yil ichida a'zo mamlakatlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari tufayli SAARC muammolarni kamaytirish borasida ma'lum yutuqlarga erishildi va maqtovga sazovor bo'ldi, keng qashshoqlik, energetika sohasidagi hamkorlikni mustahkamlash, oziq-ovqat xavfsizligi, savdoni rivojlantirish, ijtimoiy farovonlikni yaxshilash, ta'limni ta'minlash imkoniyatlar, kadrlar almashinuvini oshirish va ularga qarshi kurashish terrorizm bo'yicha keng muvaffaqiyatlarga erishilgan edi. Aytish kerakki, SAARC uchun zarur sa'y-harakatlar amalga oshirildi, dunyodagi eng qashshoq hududlardan birini yaxshilash bo'yicha samarali ishlar olib borildi. Bunday harakatlar hukumatlar va xalqlar tomonidan e'tirof etilgan va olqishlangan. Janubiy Osiyo mamlakatlari, ular ham tan olingan va dunyoning qator davlatlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. SAARC chorak asrdan ko'proq tarixni bosib o'tdi. So'nggi 26 yil ichida SAARC sammiti jami 16 ta sessiya o'tkazdi. Sammit mexanizmining davom etishining sababi shundan dalolat beradiki, tashkilot kuchli hayotiy kuchga ega edi. Kuzatuvchi davlatlar soni SAARC hozirda to'qqizta, jumladan Yaponiya, Janubiy Koreya, AQSh, Xitoy, Yevropa Ittifoqi, Eron, Mavrikiy, Avstraliya va Birma keng xalqaro e'tiborni o'ziga tortganligini anglatadi. SAARC taraqqiyoti hali ham qoniqarli bo'lmasa-da, uning rivojlanishi va rivojlanishini qadrlaydigan optimistlar bor. Ayniqsa, yangi asrning birinchi o'n yilligida barchaning irodasi hamkorlik qilish uchun tomonlar sezilarli darajada mustahkamlandi va hamkorlik doirasini kengaytirdi.

SAARC hanuzgacha norasmiy va tarqoq muassasa hisoblanadi. Robert Shuman jasorat bilan e'lon qilganidek; Janubiy Osiyoning barcha davlatlarini birlashtirgan va mintaqaviy integratsiya jarayonini jonlantiradigan, shovinistik reaksiyalarni yo'q qiladigan, mamlakatlarga tinch va farovon kelajak haqida tasavvur beradigan, xuddi Yevropadagi kabi Osiyo Ittifoqi yo'q. Ta'lim, qishloq xo'jaligi, meteorologiya va aloqa kabi sohalarda yaxshi niyat hamkorlik harakatlari amalga oshirilsa-da; bu holat SAARC mamlakatlari rahbarlarining qarashlarida aks etmadi. Qashshoqlikni qisqartirish, erkin savdo zonasi, terrorizmga qarshi kurash kabi masalalar bir qarashda batafsil muhokama qilinmaydi.¹⁴ Ko'pgina SAARC yig'ilishlari o'tkazilgan va deklaratsiyalar e'lon qilingan bo'lsa-da, kerakli natijalarga erishib bo'lmadi. Uchrashuvlar natijasida kelishilgan harakatlar amalda qo'llanilishi mumkin emas edi.

Hindistonning SAARC doirasida qabul qilingan harakatlari va qarorlariga nisbatan umumiy istaksizligi va befarqligi mavjud. Hindiston o'z qo'shnilari bilan muammolarni ikki tomonlama munosabatlar doirasida hal qilishni afzal ko'rsa; Boshqa davlatlar unga qarshi birlashadi, deb qo'rqgan. Biroq mintaqaviy davlatga aylanish uchun qo'shnilar bilan hamkorlikda rivojlanish zarurligini anglab yetmadi. Bir so'z bilan aytganda, davlatlarning ishonchsizligi tufayli tashkilot faoliyati uzoqqa bormadi desa ham bo'ladi.

¹⁴ https://tasam.org/tr-TR/Icerik/25741/saarc_guney_asyada_beklentiler_ve_sorunlar

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Xalqaro_tashkilot
2. <http://www.hozir.org/1-bob-xalqaro-tashkilotlar-va-ularning-vazifalari-v2.html>
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/South_Asian_Association_for_Regional_Cooperation
4. https://mfasia.org/mfa_programs/advocacy/south-asian-association-for-regional-cooperation/
5. <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/south-asian-association-regional-cooperation-saarc/>
6. https://www.eeas.europa.eu/eeas/south-asian-association-regional-cooperation-saarc_en?s=181
7. https://training.itcilo.org/actrav_cdrom1/english/global/blokit/saarc.htm
8. <https://uz.almancax.com/uluslararasi-orgutler.html>
9. https://studme.org/404939/ekonomika/yuzhnoaziatskaya_zona_svobodnoy_to_rgovli
10. АССОЦИАЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН ЮЖНОЙ АЗИИ • Большая российская энциклопедия - электронная версия
11. https://bigenc.ru/world_history/text/1835255
12. <https://www.saarc-sec.org/index.php/areas-of-cooperation/education-security-culture/38-areas-of-cooperation>
13. WPS Office: Complete office suite with PDF editor. Here's the link to the file:
14. <https://sg.docworkspace.com/d/sIM3Up-xGnN2x1AY>
15. Get WPS PDF for PC: <https://www.wps.com/d/?from=t>
16. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/25741/saarc_guney_asyada_beklentiler_ve_sorunlar

HOZIRGI KUNDA NIZOLARNI HAL QILISHNING MUQOBIL USULI VA TAMOYILLARI

Xongeldiyev Dermon Abduvali O`g`li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. "Nizolarni muqobil hal qilish tushunchasi, uning ahamiyati, tamoyillari haqida muhokama qilinib, tushunchalar beriladi. Qanday qilib yuzaga kelgan nizoni sudgacha hal qilish mumkin? Nizolarni muqobil hal qilishda O`zbekiston va Xorijiy tajriba.

Kalit so`zlar: nizolarni hal qilishning usullari va tamoyillari, hakamlilik sudlari, mediatsiya, muzokaralar olib borish.

Kirish. Nizolarni hal qilishning muqobil usuli- qonun hujjat yoki taraflarning kelishuvi yoxud lokal hujjatlar bilan belgilangan va huquqiy munosabat ishtirokchilari o`rtasida vujudga keladigan nizolarni suddan tashqari hal qilishga qaratilgan tartib taomillar, usullar, mexanizmlaridir. Bu usullarga faqat tomonlar ishtirok etadigan (muzokaralar) maxfiylikdan tortib, ochiq sud majlisi xususiyatlariga ega bo`lgan, qaror qabul qilish uchun majburiy bo`lgan qaror qabul qilishgacha bo`lgan barcha uslublar va vositalar tizimi kiradi. Nizolarni muqobil hal qilish bu tomonlar o`rtasidagi xususiy hisob-kitob shakli ham hisoblanadi. Shu bilan birga, odil sudlovni amalga oshirish, taraflarning huquq va manfaatlarini himoya qilishning protsessual kafolatlarini ta`minlash va sudda murakkab huquqiy vaziyatlarni hal qilish samaradorligini oshirish maqsadlariga xizmat qiladi. Mamlakatimizda ham nizolarni muqobil hal qilish usullariga katta e`tibor qaratilmoqda. Xususan, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nizolarni hal etishning mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to`g`risida"gi PQ-4754-sonli qaroriga muvofiq nizolarni hal etishning muqobil usullaridan keng foydalanish uchun zarur tashkiliy-huquqiy shartsharoitlarni yaratish, yarashuv institutini qo`llash doirasini yanada kengaytirish ko`rsatib o`tilgan. "Nizolarni muqobil hal qilish" turli xil so`zlardan iborat bo`lib, bu so`zlarni aniq tushunish yoki aniqlash uchun har bir so`zni alohida tushunish lozim. Dastlab muqobil tushunchasiga to`xtaladigan bo`lsak, adabiyotlarda unga quyidagicha ta`rif berilgan "Muqobil- ikki yoki undan ortiq imkoniyatlardan birini tanlash yoki ega bo`lish mumkin bo`lgan tanlovdir". Ya`ni, bu rasmiy sud jarayonidan tashqari nizolarni hal qilish mexanizmlarining mavjudligidir. Nizolarni muqobil hal qilishdagi yana bir muhim so`z - bu nizo. Yuristlar, diplomatlar va davlat xizmatchilari o`z ishlarida nizolar bilan shug`ullanishadi. Kelishmovchilik, ziddiyat nizoni keltirib chiqaradi va davom ettiradi. Ingliz huquqshunos olimlari Folberg va Teylorlar ham nizo uchun bir xil ta`rifni berishgan. Ya`ni ularning fikriga ko`ra, nizo - bu e`lon qilinadigan yoki namoyon bo`ladigan shaxslar o`rtasidagi holat. Agar kimgadir nomuvofiqlik yoki unga nisbatan bahsli da`vo ko`rinishida e`tirof etilmasa, tortishuv nizoga aylanmasligi mumkin.

Shuningdek, nizolarni muqobil hal qilishda *ixtiyoriylik, tomonlarning tengligi, maxfiylik, hamkorlik, savdo-sotiqni qidirish, adolatga kirishni saqlash* kabi muhim tamoyillarga tayangan holda amalga oshiriladi.

Muhokama va natijalar. Nizolarni hal qilishning muqobil usullarida yana bir elementi bu "*Hal qilish*" tushunchasidir. Mazkur tushunchaga yuridik adabiyotlarda quyidagicha ta'rif berilgan: "Hal qilish-tomonlar o'rtasida muammolarga, nizolarga yechim topish yoki yechim topishga harakat qilish" demakdir. U murakkab jarayon bo'lib, tomonlar o'rtasida kelishuvga erishish uchun eng yaxshi usulni topish orqali yuzaga keladi. Umumiy qilib aytganda nizolarni muqobil hal qilish mexanizmi sudgacha yoki sud jarayonida hal bo'ladigan turli xil nizolarni bartaraf etish jarayonidir

Nizolarni hal qilish muqobil usullari atamasi nizolarni hal qilishning turli mexanizmlariga ishora qilish uchun ishlatiladi, bunda nizo tomonlari nizolarni hal qilishning boshqa huquqiy mexanizmlariga murojaat qilishni oldini olib, nizoni muzokaralar yo'li bilan hal qilishdan tortib, sud jarayonida hal qilish holatlarni ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari nizolar sud hokimiyati yoki ijro hokimiyati (solliq,bojxona) organlari tomonidan, balki boshqa nodavlat organlar hakamlik sudlari, xalqaro arbitraj sudlari yoxud mediatsiya orqali hal etiladi. Nizolarni muqobil hal qilish, birinchi navbatda, huquqiy nizo asosidagi nizolarni tugatishga qaratiladi. Aynan shu maqsadning ustunligi muqobil protseduralar va sud protsesslari o'rtasidagi asosiy farqlarning aksariyatini belgilaydi.

Nizolarni hal qilishning muqobil usullari tarixdan shakllanib kelgan jarayon bo'lib, AQSHda birinchi marta "Nizolarni muqobil hal qilish" atamasi murakkab va mashaqqatli rasmiy adolatdan farqli o'laroq yuzaga kelgan nizolarni hal qilishning moslashuvchan va norasmiy protseduralariga ishora qilish uchun qo'llanila boshlandi. AQSH advokatlar assotsiatsiyasi o'z veb-saytida ushbu kontseptsiyaning quyidagi ta'rifini beradi: "Nizolarni hal qilish - bu nizo, nizo yoki da'voni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan jarayonlar sonini bildiruvchi atamadir". Amerikalik huquqshunos professor Frank E. A. Sander yozishicha "1960-yillarning oxiridan boshlab, Amerika jamiyati bunday hodisaga guvoh bo'ldi. Nizolarni hal qilishning muqobil shakllariga qiziqish ortib bordi. Nizolarni muqobil hal qilish fuqarolik huquqlari amalga oshishiga yordam berdi. 1964-yilgi "Fuqarolik huquqlari to'g'risida"gi qonunda Kongress sudlarga hal qilib bo'lmaydigan irqiy va jamoaviy nizolarni hal qilishda yordam berish uchun Adliya departamentining Jamoatchilik bilan aloqalar xizmatini tuzdi. Ford jamg'armasi nizolarni hal qilish mexanizmlarini o'rganish uchun Nizolarni hal qilish milliy markazi, mediatsiya va nizolarni hal qilish institutini tashkil etdi". 1976-yilgi Fond konferensiyasida esa, yetakchi huquqshunos, advokat, adliya tizimidagi partiyalar sud xarajatlari ko'payishi va kechikishidan norozilik bildirdi. Konferensiya natijalari bo'yicha ishchi guruhni professor Frank Sanderning nizolarni hal qilish markazini o'z ichiga olgan sud haqidagi fikrlari qo'llab quvvatlandi va 1998-yilda Kongress "Nizolarni muqobil hal qilish to'g'risida"gi qonunini qabul qildi.

Rossiyada ham nizolarni suddan tashqari hal etish usullariga qiziqish ortib bormoqda. Rossiyada nizolarni muqobil hal qilish alohida kontseptsiya sifatida 1990-yillarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Rossiyalik huquqshunos Elena A. Vinogradova fikricha "Nizolarni suddan tashqari hal etish tartib-taomillariga qiziqish, birinchi navbatda, norasmiy yurisdiksiya, muqobil shakllarni rivojlantirishga qaratilgan qonunchilik tendentsiyalari va ish yuritishni takomillashtirish yaxshi rivojlangan va muvaffaqiyatli qo'llanilayotgan boshqa mamlakatlar tajribasini o'rganishda namoyon bo'ladi". Keyinchalik, Rossiya o'zining qonunchiligida hozirgacha ma'lum bo'lmagan "Nizolarni muqobil hal qilish" atamasini oldi. Ushbu atamaning rus huquqshunoslari tomonidan qo'llanilishi esa xorijiy terminologiyaga ko'r-ko'rona taqlid qilishni ko'rsatmaydi. Aksincha, u zamonaviy dunyoda turli huquqiy tizimlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Nizolarni muqobil hal qilish tushunchasi hozirda Rossiya huquqiy nazariyasi va amaliyotida keng qo'llaniladi va nizolarni hal qilishning "Suddan tashqari shakllari" ning oldingi amaliyotiga o'xshaydi. Rossiya jamiyatining muqobil sohani yaratishga uzoq vaqtdan beri bo'lgan ehtiyoj bunday amaliyotlar paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Nizolarni muqobil hal qilish "Sud-huquq islohoti" komponenti doirasida, alohida soha sifatida 1996-2004-yillarda Rossiya Federatsiyasida amalga oshirilgan "Huquqiy islohot" loyihasiga kiritildi. Rossiya Federatsiyasi 2010-yil 27-iyuldagi 193-sonli "Vositachi (mediatsiya tartibi) ishtirokida nizolarni hal qilishning muqobil tartibi to'g'risida" qonunini qabul qildi. 2011-yil 1-yanvarda kuchga kirgan "Vositachilar ishtirokidagi nizolarni hal qilishning muqobil tartibi (mediatsiya tartibi) to'g'risida" Federal qonunining qabul qilinishi Rossiya Federatsiyasida nizolarni hal qilishning muqobil usullarini rivojlantirish uchun huquqiy shart-sharoitlarni yaratdi.

Tariximizda ham biror-bir oila, qabila mahallada nizo kelib chiqadigan bo'lsa, o'sha urug' yoki mahallaning yoshi kattalari, barcha hurmat qiladigan a'zolari nizolashayotgan taraflarni kelishuvga chaqirib, ularning munosabatlarini yaxshilashga, ular o'rtasidagi nizoni tinch yo'l bilan hal qilishga urinishgan va bu holat bu kungi zamonamizda ham davom etmoqda. Bu borada yurtimizda ham yetuk professor olimlarimiz quyidagi fikrlarni aytib o'tishgan, "Nizodagi taraflarni yarashtirishga qaratilgan milliy qadriyatlarimiz va an'alarimiz, mamlakatimiz hududida amalda bo'lgan qonun qoidalarimiz to'g'risida so'z yuritish joizdir". Ma'lumki, aholining asosiy qismi islom diniga e'tiqod qiluvchi yurtimizda, tomonlar o'rtasida yuzaga kelgan turli kelishmovchiliklar va nizolarni o'zaro murosa yo'li bilan hal etishga asosiy e'tibor berib kelingan. Chunki, dinimiz an'analari inson hayotining barcha jabhalariga daxldor bo'lib, oqilonalik va boshqalarga yaxshilik qilish bilan odamlar o'rtasidagi munosabatlarni yengillashtirishga xizmat qilgan va taraflarning yuzaga kelgan nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishga da'vat qilgan. Ayniqsa, oilada, tijoratda insoniylik munosabatlarini saqlab qolish maqsadida kechirimli bo'lish va shu orqali kelishmovchiliklarni tinch yo'l bilan hal qilishga chaqirgan. Mamlakatimizda nizolarni hal qilishning muqobil usullarini joriy qilishga oid izchil islohotlar

amalga oshirilib, ularning huquqiy asoslari moddiy protsessual qonunchilikda mustahkamlanib, bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda. Biroq, milliy qonunchilikda nizolarni hal qilishning muqobil usullari tushunchasi mustahkamlanmagan. O'zbekiston Respublikasida nizolarni hal qilishning muqobil usullari qo'llanishiga bir necha sabablar mavjud. Birinchidan, mamalakatimizda nizolarni davlat organlari, komissiya, kengashlar orqali yoki sudda ko'rib chiqish fuqarolar uchun turli xil muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan, sudda nizoni ko'rib chiqishda sud xarajatlari ancha yuqori hisoblanadi. Ikkinchidan, sudda ma'lum bir nizoni ko'rib chiqish uchun o'rtacha bir oy sarflanadi, shunda ham sud hal qiluv qarori kuchga kirishiga bir oylik muddat belgilangan. Uchinchidan, taraflar nizolashganda birinchi instansiyada yutqizgan taraf albatta shikoyat bilan ikkinchi instansiya sudiga murojaat qiladi. Nizolarni hal qilishning muqobil usullariga mediatsiya, hakamlilik sudlari, nizolarni muzokara yo'li bilan hal qilish usullari kiradi.

MEDIATSIYA –kelib chiqqan nizoni taraflar o'zaro maqbul qarorga erishishi uchun ularning ixtiyoriy roziligi asosida mediator ko'magida hal qilish usulidir. Mediatsiya maxfiylik, ixtiyoriylik, taraflarning hamkorligi va teng huquqliligi, mediatorning mustaqilligi va xolisligi prinsiplari asosida amalga oshiriladi.

HAKAMLIK SUDI (doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlilik sudi yoki muvaqqat hakamlilik sudi) – fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'yektlari o'rtasida vujudga keluvchi iqtisodiy nizolarni hal etuvchi nodavlat organ.

MUZOKARALAR – bu muammoni o'z ichiga olgan tomonlar bir-biri bilan muhokama qilib, o'zaro kelishuvga erishishga harakat qiladigan jarayondir. Bular esa nizolarni muqobil hal etishning eng asosiy bo'g'ini va usullari hisoblanadi. Ushbu nizolarni hal qilishning muqobil usullari huquqiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida vujudga kelgan nizolarni sudan tashqari hal qilish imkonini berib, quyidagi afzalliklarga ega:

- Nizoni qisqa muddatda hal qilish uchun barcha imkoniyatlar mavjud;
- Taraflar nizoni hal qilish uchun uchinchi shaxs (mediator, hakamlilik sudi sudyasi, ekspert)ni mustaqil tanlash huquqiga ega;
- Sud muhokamasining bo'lmasligi, taraflarning da'vogar va javobgar singari maqomga ega emasliklari sababli taraflar o'rtasida sog'lom muhit saqlanib qoladi;
- Sud muhokamasidan farqli ravishda norasmiy shaklda o'tkazilishi natijasida taraflar o'zini erkin tutishlari mumkin;
- Maxfiyligi, ya'ni hech qanday bayonnomalar yuritilmaydi, yopiq tarzda o'tkaziladi;
- Taomillarning moslashuvchanligi taraflar tomonidan nizolarni hal qilishning muqobil usullarini erkin tanlay olishlari, o'zgartirishlari mumkin;
- Taraflar o'rtasida o'zaro munosabat bir-biriga raqib, nizolashuvchi taraf sifatida emas, balki hamkorlik va o'rtoqlik aloqalarining rivojlanishi bilan belgilanadi.

Xorijiy davlatlar amalyotida nizolarni hal qilishning muqobil usullari keng tarqalgan. Xususan, Amerika Qo'shma Shtatlarida nizolarni hal qilishning muqobil usullari qo'llanish sabablari quyidagicha e'tirof etilgan:

- tomonlarning ishbilarmonlik munosabatlari uzilish xavfi ostida bo'lsa, ularni o'rnatish va rivojlantirish uchun katta xarajatlar amalga oshirilganligi sababli nizolarni muqobil hal qilish eng maqbul yo'ldir; Chunki bu sud jarayoniga nisbatan kamroq qarama-qarshilik keltirib chiqaradi va munosabatlarning keskinlashuviga yo'l qo'ymaydi;

- nizoni tez va iqtisodiy jihatdan hal etish zarur bo'lganligi, nizolarni muqobil hal qilish usullarini qo'llash odatda kamroq xarajat talab qiladi va qisqaroq vaqt oralig'ida mos keladi;

- tomonlar maxfiylikni saqlab qoladi.

Rossiyada esa nizolarni hal qilishning muqobil usullarini ishlab chiqish va qo'llashga ko'proq e'tibor qaratiladi. Chunki uning bir nechta omillari mavjud. Ya'ni sudlarda ish jarayoni ko'pligi, sud muhokamasining davomiyligi, ayrim toifadagi ishlarni ko'rishda samaradorligi pastligi, tomonlar o'rtasida munosabatlarini saqlab qolishda maxfiylik prinsipi amal qilgan holda nizoni tinch yo'l bilan hal qilishdir.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, nizolarni hal qilishning muqobil usullari - tomonlarning va boshqa shaxslarning yuzaga kelgan nizoni hal qilishda uni suddan tashqari hal etish, yarashtirish yoki boshqa taqiqlanmagan tartib-qoidalar bilan hal qilishga qaratilgan o'zaro bog'liq harakatlar tizimidir. Hozirgi kunda amaldagi qonunchiligimizga ko'ra nizolarni muqobil hal qilish uchun mediatsiya, hakamlik sudi, muzokaralarni qo'llash usullaridan foydalanib kelinmoqda. Nizolarni muqobil hal qilishda bu usullardan foydalanish nizonining yechimini tez va samarali yechilishga ko'maklashadi.

Ushbu usullar orqali nizolarni hal qilish orqali ortiqcha vaqt sarflash turli xil ko'ngilsiz voqealarning oldi olinadi. Nizolashayotgan taraflarning ikkallasiga, ham moliyaviy va boshqa jihatlardan qulaylik olib keladi. Eng asosiysi davlat organlari yoki sudlarda ish hajmi kamayadi

Masalan ikki tomon nizolashyapti bu boyicha mediatsiya jarayonini amalga oshirish haqida oldindan kelishib olishdi lekin, mediatsiya jarayoni muvaffaqiyatsizlikka uchradi, bunaqa hollarda hal qilinmay qolgan muammolarni tomonlar kelishgan holatda hakamlik sudiga topshirishlari mumkin bo'ladi. Bu esa Nizolarni muqobil usullarda hal etilishning samarali, qulay va o'ziga xosligidan dalolatdir.

Uzoq va ko'p muddat davomida hech kim ham qanndaydir muammo bilan bezovta bo'lishni xoxlamaydi, chunki, ko'pchilik o'z muammolarini tezda hal qilishga harakat qiladi. Shunday ekan siz ham har doim, kelib chiqqan nizo va muammolaringizni to'g'ri, oqilona usullar bilan yeching va tezda nizoni hal eting !

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nizolarni hal qilishning muqobil usullari / O'quv qo'llanma. Yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v. b. I. M. Salimova. - Toshkent. TDYuU, 2022.
2. Hakamlik muhokamasi (o'quv qo'llanma) M. M. Mamasiddiqov, Sh. M. Masadikov, D. Y. Xabibullayev N. A. Azizov, I. M. Salimova TOSHKENT – 2018.
3. O'zbekiston Respublikasining "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi Qonuni
4. O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonuni
5. <https://advice.uz/>
6. <https://lex.uz/docs>
7. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING "NIZOLARNI MUQOBIL HAL ETISHNING MEKANIZMLARINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RISIDA"GI QARORI.
8. “АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ “
9. Составител: Х. Ёдгоров, заместител Председателя Верховного суда Республики Узбекистан – председатель Судебной коллегии по гражданским делам. ТАШКЕНТ – 2017.

MUALLIFLIK HUQUQIDA MULKIY HUQUQLARNI JAMOAVIY BOSHQARISH INSTITUTINING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLLARI

*Yakubova Iroda Bahramovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti "Intellectual mulk huquqi"
kafedراسi dotsenti, PhD.
i.yakubova@tsul.uz*

Annotatsiya. Huquq egalaringning tashkilotga a'zoligi jamoaviy boshqaruv tashkilotini tavsiflovchi muhim elementlardandir. Qolaversa, mualliflik asarlaridan ruxsatisiz foydalanish va mualliflarga mualliflik haqini adolatli to'lanmatyotganlik holatlarining ko'pligi muallifning mulkiy huquqlarini jamoaviy asosda boshqarish institutini rivojlantirish zaruratining kuchayib borayotganligidan ham dalolat beradi. Mamakatimizda o'z yechimini kutayogan bir qancha masalalar mavjud bo'lib, mualliflik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish, xususan, uning muhofazasida mualliflik huquqlarini jamoaviy boshqarish va mualliflik shartnomasi bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Kalit so'zlar: mualliflik huquqi, mualliflik shartnomalari bo'yicha haq to'lash, mualliflik huquqini amalga oshirish, mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni jamoaviy boshqarish, asarni omma oldida ijro etish, kengaytirilgan jamoaviy boshqarish.

Аннотация. Членство правообладателей в организации является одним из важных элементов, характеризующих организацию коллективного управления. Эти реформы касаются таких вопросов, как обеспечение прав и законных интересов авторов, прекращение несанкционированного использования произведений, охраняемых авторским правом, справедливая оплата авторских прав, усиление мер ответственности за нарушения авторских прав. Кроме того, большое количество случаев несанкционированного использования авторских произведений и недобросовестной оплаты авторских прав свидетельствует о растущей необходимости развития института коллективного управления авторскими имущественными правами. В нашей стране существует ряд вопросов, которые ждут своего решения, и регулирование авторско-правовых отношений, в частности, коллективное управление авторскими правами при их защите, и исследование процессов, связанных с авторским договором, являются срочная задача.

Ключевые слова: авторские права, вознаграждение по авторским договорам, защищать авторские права в принудительном порядке, коллективное управление авторскими и смежными правами, объекты авторских и смежными правами публичное исполнение произведения.

Annotation. Membership of rights holders in the organization is one of the important elements characterizing collective management organization. These reforms are related to issues such as ensuring the rights and legal interests of authors, putting an end to unauthorized use of copyrighted works, fair payment of

copyrights, and strengthening accountability measures for copyright violations. In addition, the large number of cases of unauthorized use of author's works and non-fair payment of copyright to authors indicate the growing need to develop the institution of collective management of author's property rights. In our country, there are a number of issues that are waiting for their solution, and the regulation of copyright-legal relations, in particular, collective management of copyrights in its protection, and the research of the processes related to the copyright contract are an urgent task.

Key words: copyright, to enforce copyright, royalty, copyright and related rights collective management, public performance or display of a work, objects of copyright and related rights, extended collective management

2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida sohada mualliflik huquqining kafolatli himoya qilinishini ta'minlash, intellektual mulk himoyasi sohalarida milliy qonunchilikni Jahon savdo tashkiloti bitimlarining talablariga muvofiqlashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 26 apreldagi PQ–221-son qarori bilan tasdiqlangan “2022 – 2026 yillarda O'zbekiston Respublikasida intellektual mulk sohasini rivojlantirish Strategiyasi” bu borada yanada aniq tarzda mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar faoliyatini tahliliy o'rganish, ularni mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni tom ma'noda himoya qiluvchi tashkilotlarga aylantirish choralarini ko'rish zaruratini belgilab berdi.

Odatda, intellektual mulkni boshqarishning ikki usuli amal qiladi va keng tarqalgan. Bular mutlaq huquqlarni ishonchli boshqarish va mualliflik va turdosh huquqlarni jamoaviy boshqarish usullaridir[1, 65-69]. Butun dunyoda aynan ikkinchi usul vositasida mualliflarning mulkiy huquqlarini ta'minlashning samarali usuli sifatida tan olinadi. Biroq, bu boradagi mavjud qonunchilik tizimi, huquqiy doktrina, jamoaviy boshqarishning huquqiy tabiati, huquqlarni samarali himoyasini ta'minlash, huquqbuzarliklarni oldini olish va javobgarlik choralarini qo'llash alohida tadqiqotni talab qiladi[2, 119-123].

Garchi Fuqarolik kodeksida mualliflik huquqini jamoaviy boshqarishga doir normalar yetarlicha mavjud bo'lmasada, Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risidagi qonunning 4-bobi alohida mulkiy huquqlarni jamoaviy boshqarishga bag'ishlangan bo'lsada, shartnoma tushunchasi, uning muhim shartlari haqida normalar mavjud emas. Bu esa, o'z navbatida shartnomaning huquqiy tabiati borasidagi doktrinal masalalarni kun tartibiga qo'yadi.

Yuridik adabiyotlarda mualliflik huquqini jamoaviy boshqarish tashkilotlari tomonidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan majburiyatlar to'g'risidagi va shartnomalar haqidagi umumiy qoidalar qo'llanilgan holda lisenziya shartnomasi hamda mutlaq huquqni tasarruf etish haqidagi shartnomalar haqidagi qoidalar qo'llanilmasligi ko'rsatiladi[3, 66-74]. Ushbu talab xalqaro tashkilotlarning amaliyoti, xorijiy qonunchilikning huquqiy normalari va amaliyoti bilan tasdiqlangan.

Bunday tashkilotga jismoniy va yuridik shaxslar ham a'zo bo'lishi mumkin. Yuridik shaxslar esa ham tijorat, ham notijorat tashkilotlar maqomiga ega bo'lishi mumkin. Mualliflik huquqini jamoaviy boshqarish institutining mohiyati huquq egalari keng qamrovli birlashmasi mavjudligini nazarda tutadi va bu, o'z navbatida, huquqlarni jamoaviy boshqarishni tashkil etishning shunday tashkiliy-huquqiy shaklining mavjudligini talab qiladi, bu esa turli huquqiy maqomga ega shaxslarni birlashtirish va ularning huquqlarini jamoaviy boshqarishga imkon beradi [4, 36-45].

Tashkilot a'zolari mualliflar (merosxo'rlar), noshirlar va ittifoqdagi jiddiy kuchni ifodalovchi boshqa huquq egalari bo'lishi mumkin. Bu amaliyot butun dunyoda mavjud. Mualliflar (merosxo'rlar) va iqtisodiy jihatdan kuchliroq nashriyotlar o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi haqida asosli xavotirlar mavjud. Nashriyotchilar, birinchi navbatda, biznesmenlar bo'lib, ular uchun asarlarni ekspluatatsiya qilishdan olingan foyda muhim ahamiyatga ega. Ba'zi mamlakatlarda noshirlar faqat maxsus foydalanish uchun tashkilotdan cheklangan litsenziyalar olishlari mumkin. Bu mamlakatlardagi nashriyotlar tashkilotga doimiy a'zo sifatida qabul qilinmaydi [5, 76].

Yevroparlament va Kengash tomonidan qabul qilingan 2014 yil 26 fevraldagi Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni jamoaviy boshqarish hamda musiqa asarlariga huquqlarni ichki bozorda onlayn foydalanish uchun ko'p hududiy litsenziyalash to'g'risidagi 2014/26/EI Direktivasi Frantsiya milliy qonunchiligiga ham implimentatsiya qilingan. Direktivning maqsadlaridan biri mualliflar huquqlari egalari bunday huquqlarni boshqarishda erkinligini ta'minlash va kafolatlashdir. Xususan, ushbu huquq egalari jamoaviy yoki yakka tartibdagi boshqaruv o'rtasida tanlov qilishlari, jamoaviy boshqaruv tashkilotlariga o'zlari ishonib topshirmoqchi bo'lgan huquqlar toifalarini belgilashlari, bunday ishonib topshirish orqali tegishli hududlarni belgilashlari, bunday huquqlarni ishonib topshirish va hech qanday tijorat ustunligiga olib kelmaydigan foydalanish uchun ruxsatnomalar berish va osongina bekor qilishlari ham mumkin bo'lishi kerak. Ushbu erkinlik samarali bo'lishi uchun u barcha huquq egalari ma'lum bo'lishi kerak. Shu sababli, jamoaviy boshqaruv tashkilotlari o'z huquqlarini boshqarishni ularga ishonib topshirmoqchi bo'lgan huquq egalari roziligini olishdan oldin xabardor qilishlari kerak. Ushbu huquqlar allaqachon SACEM nizomi [6] va umumiy qoidalarda mustahkamlangan.

Yuqorida aytganimizdek, cheklangan hudud doirasida juda ko'p sonli tashkilotlarning birgalikda ishlashi juda tor va iqtisodiy jihatdan foydasiz bo'lar edi. Royaltlarni taqsimlash tizimining qimmatligi katta miqdordagi pulni jalb qilishni talab qiladi, bu yerda ko'plab mualliflik jamiyatlari barcha uchun umumiy repertuardan foydalanishning bir sohasida ishlashi kichik davlatda imkonsizdir. Ba'zan ushbu mamlakatlar qonunchiligida aynan shu masala bo'yicha umumiy va juda noaniq qoidalarni topishimiz mumkin. Masalan, Germaniyaning 1965 yil 9 sentyabrdagi 1294-sonli "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni boshqarish to'g'risida"gi qonunining 2-moddasiga muvofiq (keyingi o'zgartirish va

qo'shimchalar bilan), huquqlarni jamoaviy boshqarish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun ruxsatnoma berishda u jamiyatga o'z huquqlarini boshqarish bo'yicha ko'rsatmalar bergan shaxslarning soni to'g'risidagi ma'lumotlarni nazorat organiga taqdim etishi kerak[7]. Shunday qilib, nazorat organlari yaratiladigan tashkilotning vakilligini baholab beradi.

Shunday qilib, mamlakatimizda mulkiy huquqlarni jamoaviy boshqarish tashkilotlari a'zolikka asoslangan nodavlat notijorat tashkilotlari shaklida tuzilishi va faoliyat yuritishi mumkin va Qonunning 56-moddasi 1-bandi qoidalariga muvofiq mualliflik huquqi egalari tomonidan to'g'ridan-to'g'ri tashkil etilishi mumkin. Agar jahon amaliyotiga murojaat qiladigan bo'lsak, unda bir davlat doirasida bunday tashkilotlarning soni turli yo'llar bilan hal qilinadi[8]. Odatda, har bir mamlakat uchta variantdan birini tanlaydi: asarlarning ma'lum bir janriga nisbatan turli xil mualliflik huquqlarini boshqaradigan bir nechta tashkilotlar; turli janrdagi asarlarga nisbatan mualliflik huquqining muayyan toifasini boshqaruvchi bir nechta tashkilotlar; turli janrdagi asarlarga nisbatan turli mualliflik huquqlarini boshqaradigan bitta tashkilot.

Amerika Qo'shma Shtatlari mualliflik huquqi jamiyatlari BMI [9] va ASCAP [10] bir xil janrdagi asarlar uchun turli mualliflik huquqlarini boshqaradigan tashkilotlarga misoldir. Bu tashkilotlar, parallel ravishda, bir davlat hududida, musiqa asarlariga nisbatan ommaviy ijro orqali efir, kabel, sim yoki boshqa shunga o'xshash vositalar orqali muloqot qilish huquqlarini boshqaradi. Bu jamiyatlarning repertuari ular o'rtasida taqsimlangan. Bunday tashkilotlarning bir xil huquq egasi bir vaqtning o'zida ikkita jamiyatga a'zo bo'lishi odatiy holdir, chunki bu huquq egasining asar namunalari ushbu tashkilotlar o'rtasida taqsimlangan bo'ladi.

Ikkinchi variantga misol sifatida Frantsiyani keltirish mumkin, bu yerda mualliflik huquqini boshqaruvchi bir nechta tashkilotlar mavjud. Biroq, ular o'rtasida asarlar janriga va foydalanish usullariga qarab qat'iy ajratish mavjud: SACEM (musiqiy asarlarni ommaviy ijro etish huquqi); SDRM (Mexanik ijroga bo'lgan huquqlar); SACD (dramatik asarlarni ommaviy ijro etish va takrorlash huquqi); SGDL (adabiy asarlar); ADAGP (San'at asarlarini qayta ishlab chiqarish va meros huquqi).

Huquq egalarning bir guruhi doirasida alohida tashkilot tashkil etilishi huquq egalarning manfaatlarini boshqa ayrim guruhlar manfaatlariga bo'ysundirishdan qochadi. Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda, yangi texnologiyalarning rivojlanishi va foydalanishning yangi usullari (masalan, Internet) paydo bo'lishini hisobga olgan holda, bir tashkilotning turli janrdagi asarlardan foydalanishning ma'lum bir usuliga bo'lgan huquqni boshqarishi osonroq[11]. Bunday tashkilotlar foydalanuvchilar bilan muzokaralar olib borishda va milliy darajada mualliflik huquqi siyosatini shakllantirishda muhim kuchdir.

Jamoaviy boshqaruv tizimi boshlang'ich bosqichida bo'lgan mamlakatlar bir nechta jamoaviy boshqaruv tashkilotlariga ega bo'la olmaydi. Bunday davlatlarda mualliflik huquqini jamoaviy boshqarish bo'yicha markazlashgan va yaxlit tashkilotlar tashkil etilmoqda. Ko'pincha markazlashtirilgan tashkilotlar davlat va

yarim davlat shaklida paydo bo'ldi (masalan, "Ukraina mualliflik huquqi va turdosh huquqlar agentligi" davlat korxonasi (Ukraina), RUPIS (Belarus Respublikasi)). Bizda ham ilgari mavjud bo'lgan O'zbekiston mualliflik huquqini himoya qilish Respublika agentligini misol keltirishimiz mumkin.

Mualliflik huquqini jamoaviy boshqarish sohasidagi mutaxassislarining ta'kidlashicha, huquqlarning ayrim toifalari haqida gap ketganda, jamoaviy boshqaruvga xos bo'lgan ko'plab asosiy afzalliklarga faqat bitta tashkilot bilan erishish mumkin (foydalanish uchun litsenziyalar berishda huquqiy yordamning soddaligi va ravshanligi, yagona kelishuv doirasida jahon repertuarining butun majmuasidan foydalanishga ruxsat berish imkoniyati, boshqaruv xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirish va h.k.) va shuning uchun ham mutaxassislar tomonidan huquqlarning har bir toifasi uchun faqat bitta tashkilot yaratish va parallel tashkilotlarning mavjudligidan qochish tavsiya etiladi [12].

Italiyaning mualliflik huquqi to'g'risidagi qonunining 180-moddasining 1-bandiga ko'ra, SIAE (Italiya mualliflar va noshirlar jamiyati)ga tegishli bo'lgan mualliflik huquqini boshqarish bo'yicha monopoliyani o'rnatadi. Biroq, ushbu Qonunning 180-moddasi 4-bandida aytilishicha, "yuqorida nazarda tutilgan mutlaq vakolatlar muallifning, uning merosxo'rlari yoki huquqiy vorislarining ushbu qonunda e'tirof etilgan huquqlarini bevosita amalga oshirish qobiliyatiga zarar yetkazmasligi kerak"[13].

Italiya Konstitutsiyaviy sudi 1968 yil 17 apreldagi qarorida SIAE ning qonuniy monopoliyasi ijtimoiy manfaatli va shuning uchun konstitutsiyaviy ma'qullangan deb hisoblanishi mumkin, deb topdi. Shveysariyaning 1992 yil 9 oktyabrdagi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Federal qonuni [14]da (42-moddaning 2-bandi) shunday deyilgan: "Umumiy qoidaga ko'ra, huquqlarni boshqarish uchun ruxsat har bir toifadagi asarlarning faqat bitta mualliflik yoki turdosh huquqlar sohasidagi jamiyatga beriladi.

O'zbekiston Respublikasi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi qonunining 56-moddasiga binoan, huquqlarni jamoaviy boshqarish tashkilotlari faoliyatining quyidagi muqobil variantlariga ruxsat beriladi: Huquq egalarining turli huquqlari va turli toifalari bo'yicha alohida tashkilotlarni; bir toifadagi huquq egalarining manfaatlarini ko'zlab turli huquqlarni boshqaruvchi tashkilotlarni; turli toifadagi huquq egalarining manfaatlarini ko'zlab, huquqlarning bir turini boshqaruvchi tashkilotlarni.

Shunday qilib, qonunchilik huquqlarni jamoaviy boshqarish bo'yicha tashkilotlar faoliyatini ularning faoliyat sohalari bilan kesishmasligini tartibga soladi. Biroq, Qonunning ushbu 56-moddasi aslida dunyoda mavjud bo'lgan huquqlarni jamoaviy boshqarish sohasidagi tashkilotlar faoliyatining barcha mumkin bo'lgan variantlarini sanab o'tish bilan cheklangan.

Mamlakatimizda hozirgi vaqtda qisqa vaqt ichida ma'lum bir toifadagi mualliflik huquqi egalarining (yoki ma'lum bir janrdagi asarlarga nisbatan mualliflik huquqi egalarining) kuchli uyushmalarini shakllantirish uchun iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlar mavjud emas. Bunday tashkilotlarni yaratish va normal

ishlashi uchun moliyaviy xarajatlar (haqni taqsimlash xarajatlarini hisobga olgan holda) juda katta. Ijtimoiy shart-sharoitlarning yo'qligi mualliflarning professional birlashmalarining zaifligi bilan izohlanadi, ularning mavjudligi ilgari davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan[15].

Turli davlatlarning huquqlarini jamoaviy boshqarish tashkilotlarini shakllantirish tamoyillarini Respublikada rivojlanayotgan vaziyat bilan taqqoslashda mamlakatimizda jamoaviy tashkilotlarni yaratish va ularning faoliyatiga asosiy huquqiy yondashuvlar mavjud degan xulosaga kelishimizga mulkiy huquqlarni boshqarish eng rivojlangan jamoaviy boshqarish tizimiga ega bo'lgan Yevropa mamlakatlarida (Frantsiya, Germaniya, Shveysariya va boshqalar) shakllangan vaziyat turtki bo'ladi[16, 97]. Mamlakatimizda ham, Yevropa mamlakatlarida ham mualliflik huquqini jamoaviy boshqarish bo'yicha tashkilotlar, qoida tariqasida, a'zolikka asoslangan, shuningdek, asosiy faoliyat turlaridan biri sifatida tijorat faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega emas nodavlat tashkilotidir. Shu bilan birga, huquqlarni jamoaviy boshqarish bo'yicha huquqiy normalarni yaratishda qonunchilik O'zbekistondagi siyosiy, iqtisodiy va huquqiy xususiyatlarini ham hisobga olishi kerak.

Dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida bo'lgani kabi mamlakatimizda ham hozirgi vaqtda davlat huquqlarni jamoaviy boshqarish tashkilotlarini shakllantirish va faoliyat yuritish jarayonida o'z ishtirokini minimallashtirishga harakat qilmoqda. O'zbekistonda ularning shakllanishi jarayoni hali boshlang'ich bosqichda bo'lganligi sababli, ushbu tashkilotlar juda ko'p muammolarga duch kelishmoqda.

Ko'p sonli nizolar huquqlarni jamoaviy boshqarish tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish jarayoni ustidan davlat tomonidan nazorat qilishning maxsus huquqiy mexanizmining yo'qligi, shuningdek, huquq egalarining asarlardan foydalanishning bir sohasida va bir toifasiga nisbatan faoliyat yuritishida jamoaviy tashkilotlarning soni to'g'risidagi masala aniq qonun hujjatlarida mustahkamlanmaganligi sababli yuzaga keladi. Afsuski, Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risidagi Qonunning 56-moddasi orqali qonun chiqaruvchi aslida dunyoda mavjud bo'lgan huquqlarni jamoaviy boshqarishning mumkin bo'lgan variantlarini sanab o'tish bilan cheklanib qolgan, hamda jamoaviy boshqaruv tashkilotlariga o'zlari uchun huquqlarni jamoaviy boshqarish variantlaridan birini tanlash imkoniyatini berdi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Yakubov O. Significance And Principles Of The Trips Agreement In The Legal System Of World Trade Organization Agreements //The Peerian Journal. – 2022. – T. 9. – C. 65-69.
2. O. Oqyulov. Intellektual mulkning huquqiy maqomi. [Legal status of intellectual property]. Tashkent, 2000, pp. 36-45.
3. Yakubova I.B. O'zbekistonda mualliflik huquqi bo'yicha mulkiy huquqlarni jamoaviy boshqaruv tashkilotlarining vujudga kelishi va rivojlanishi. [Emergence and development of organizations of collective management of

- copyright property rights in Uzbekistan]. *Yurisprudensiya – Jurisprudence*, 2021. No. 6. pp. 66-74.
4. Yakubov O. TRADE ORGANIZATION AGREEMENTS: THE MAIN PRINCIPLES OF TRIPS AGREEMENT //Conferencea. – 2022. – С. 119-123.
 5. Коллективное управление авторским правом и смежными правами. ВОИС. Женева, 1990.С.76.
 6. Sacem низоми https://societe.sacem.fr/docs/SACEM_statutes.pdf
 7. Закон «Об авторском праве и смежных правах» (с изменениями, внесенными Законом от 01.09.2017 г.) <https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/17676>
 8. Закон РФ “Об авторском праве и смежных правах” http://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_2238/
 9. <https://www.bmi.com/>
 10. <https://www.ascap.com/>
 11. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/fr/copyright/120/wipo_pub_120_1978_06.pdf
 12. <https://createurs-editeurs.sacem.fr/en/brochures-documents>
 13. Закон Италии № 633 от 22.04.1941 г. «Об охране авторских прав и смежных прав» (с изменениями, внесенными Законодательным декретом №685 от 15.11.1994 г.)
 14. Швейцария: Федеральный закон от 27 сентября 2019 г. «О внесении изменений в Федеральный закон от 9 октября 1992 г. “Об авторском праве и смежных правах”»
 15. Якубова И. Б. Право на жизнь-неотъемлемая часть личного неимущественного права //Вопросы современной юриспруденции. – 2016. –№. 12 (62).
 16. V.Vaynke. Avtorskoe pravo. Reglamentasiya, osnovi, budushee [Copyright. Regulations, fundamentals, future.]. Denmark, M., 1979, p. 97.

ГЕНДЕРНЫЙ ФАКТОР В ЭПОХУ «ТЭТЧЕРИЗМА»

Зарипова Камила Рашидовна

*Магистрант 2 курса, кафедры «Всеобщей истории», Андижанского
Государственного Университета, Узбекистан*

Аннотация. Статья посвящена процессу восхождения Маргарет Тэтчер в политическую систему Великобритании, а также её отношение к женщинам в политике в целом. Как она повлияла на гендерное равенство и было ли какое либо влияние на процессы сбалансированного гендерного представительства в парламенте и правительстве.

Ключевые слова: Гендерное равенство, сторонница патриархата, консервативное английское общество, строгое воспитание, трудный путь, долгожданный успех, икона феменизма.

Annotation. The article is devoted to the process of Margaret Thatcher's ascension into the British political system, as well as her attitude towards women in politics in general. How did it affect gender equality and whether there was any impact on the processes of balanced gender representation in parliament and government.

Key words: Gender equality, supporter of patriarchy, conservative English society, strict upbringing, hard way, long-awaited success, feminist icon.

На сегодняшний день гендерное равенство является приоритетным направлением во внутренней политике каждого государства. Судя по историческим меркам, сложно себе представить, что это было буквально недавно. Но это сегодня. А как дело обстояло 50 лет назад в Великобритании?

«Это невозможно» - говорили ей. «Возможно!», - отвечала она.!»[8] 43 года назад в мае 1979 года пост премьер министра Великобритании занимает женщина. История Британии, да и не только Британии, не знала и такого примера, когда бы женщина практически изо дня в день руководила крупнейшими военными операциями, как это было во время войны с Аргентиной из-за Фолклендских (Мальвинских) островов. [5,9] Имя этой женщине Маргарет Тэтчер. Для консервативного английского общества и европейского общества в целом, это явление впервые, но для самой «Железной леди»[3] результатом её упорного труда. «Не скажу, чтобы мне повезло, просто я заслужила такую жизнь» [10,1] - говорила миссис Тетчер, во время пребывания на посту премьер – министра. Но каков путь достижения цели? Кто помог? Кто вдохновил? Для поиска ответа нужно заглянуть в 1925 год в Грантем. Именно с этого британского города и начался путь Мэгги.

13 октября 1925 года в семье владельца двух бакалейных лавок и портнихи родилась вторая дочь по имени Маргарет Тэтчер. Жизнь в квартире над магазином, точно не назовёшь роскошной. Но, не смотря на это Маргарет получила весьма необычайное для девочки воспитание и образование. [6,310

И это можно считать личной заслугой отца Мэгги Альфреда Робертса. Отец не унывал, что в семье нет наследника, а напротив всю свою отцовскую любовь вложил в дочь. Отец воспитал в дочери такие понятия как, важность знаний, долг, любознательность, умение высказать свою точку зрения и умение её отстоять. По наставлению отца Маргарет и её сестра Мьюриэл брали книги из библиотеки, одна из книг обязательно – познавательная. Каждое воскресенье сёстры отправлялись в церковь и пели в церковном хоре. А ещё будущая «Железная Леди» сопровождала отца на политические собрания.

Для большинства девочек её круга, помышления о карьере были редкостью, так как они росли с мыслью, что выйдут замуж. «Никогда не делай ничего по той причине, что все так делают», - наставлял отец. И она не делала. Из семьи Робертс она первая получила высшее образование, поступив и окончив химический факультет Оксфорда (1947)

С выдвижения своей кандидатуры на всеобщих парламентских выборах от округа Дартфорд в 1950 году начинается политическая карьера 25-летней Маргарет. Выборы проиграны, но сделаны правильные выводы, «Дом должен быть центром, но не границей мира женщины» [7] осенью 1951 года она снова выдвинула кандидатуру в парламент и снова поражение. Политический неуспех, затмился успехом в личной жизни. В 1951 году Мэгги вышла замуж за успешного бизнесмена Дэниса Тэтчера. В 1959 году Тэтчер все же победила на выборах и стала членом Палаты общин. Через год ее назначили на должность заместителя министра пенсий и государственного социального страхования. В 1966 году Тэтчер стала членом теневой (оппозиционной) команды Государственного казначейства. Будучи ярким антисоциалистом она выступала против контроля цен и доходов, была за легализацию абортов, сохранение смертной казни и против преследования гомосексуалистов

В 1953 году при активной поддержке супруга миссис Тэтчер стала адвокатом, причём экзамены она сдавала через несколько месяцев после рождения близнецов Марка и Кэрл. Работу адвокатом госпожа Тэтчер успешно совмещала с воспитанием детей. Позднее она скажет: «Любая женщина, знакомая с проблемами ведения домашнего хозяйства, близка к тому, чтобы понимать проблемы управления страной». Тем более это касается женщины, которая с раннего детства была погружена в политику.

Пройдя через руководство Министерством просвещения и науки (что для женщины стало прорывом), 4 мая 1979 года она стала премьер-министром Великобритании, оспорив саму себя. За 10 лет до этого события в одном из интервью она сказала «При моей жизни в Великобритании не будет женщины — премьер-министра, мужское население для этого слишком предвзято» [2.9]

Несмотря на весьма успешный старт, Тэтчер нужно было пройти очень большой путь, чтобы достичь такого положения. Не могла она не ощущать и

сложностей, связанных с ее принадлежностью к "слабому" полу, отсутствие в истории страны случаев, когда премьер-министром становилась бы женщина. И хотя традиции сильного женского начала в политике отнюдь не чужды Великобритании (достаточно вспомнить "елизаветинские" и "викторианские" времена), несопоставимость исторических ситуаций была настолько очевидной, что вряд ли кому в начале 60-х годов могло прийти в голову, что не пройдет и полтора десятков лет, как "женское начало" снова возьмет верх в политике, на этот раз уже на ином, не монархическом уровне

Ко времени избрания Тэтчер в парламент "мужской шовинизм" в партии тори и в стране в целом заметно сдал свои позиции, и те, кто оставались в той или иной мере подверженными ему, уже не могли открыто афишировать свои взгляды и вынуждены были держать их при себе и, во всяком случае, не высказывать их публично. Больше того, для политической элиты обеих партий стало уже неудобным не иметь хотя бы единичных представителей женской половины в составе партийного и государственного руководства. И отнюдь не случайно, что именно в 50-60-х годах на политической арене Великобритании появляется ряд заметных женских фигур, большая часть которых, правда, принадлежала к числу лейбористов. Это прежде всего Барбара Касл, Дженни Ли, Рене Шорт. Позднее к ним присоединились известная деятельница лейбористской партии Ширли Уильямс, ряд других видных представительниц обеих главных партий. Ко времени избрания Тэтчер в парламент в составе консервативного правительства уже имелось три женщины, так что ее назначение отнюдь не было каким-то из ряда вон выходящим событием. И вовсе не исключено, что, стремясь закрепить за собой имидж реформатора, Макмиллан отдал предпочтение не только Тэтчер - начинающему политику, но и Тэтчер-женщине. [4,7]

«В 1979 году в парламенте было меньше женщин, чем мужчин по имени Джон. Так что Маргарет Тэтчер, конечно, пробила стеклянный потолок»,— говорила супруга экс-премьера Британии Тони Блэра Шери Блэр. [12] Заняв высокий пост, госпожа Тэтчер не раз говорила, что хотела бы видеть больше женщин в парламенте и правительстве, но специально для этого ничего не делала: отсутствие женщин в своем кабинете министров она объясняла тем, что не видит никого, кто был бы достоин столь высоких должностей. «Женщина должна подняться благодаря своим заслугам. Дискриминации быть не должно»,— поясняла она свою позицию.

Женщинами Маргарет интересовалась мало. За одиннадцать с половиной лет своего правления она привела в свой кабинет только одну особу своего пола — да и у той карьера не заладилась. Рукопожатие, которым Тэтчер обменивалась с женщинами, напоминало движение в армрестлинге: перехватить и побороть. Беатрикс Кэмпбелл в книге “Железные леди: почему женщины голосуют за тори?” обращает внимание на тот факт, что М. Тэтчер всегда была сторонницей патриархальных способов управления государством[11,179]

Действительно, сложно не согласиться с тем, что премьерство М. Тэтчер продемонстрировало, что успешная женщина в политике не всегда означает шаг вперед для эмансипации женщин в целом

До 1987 г. женщины составляли менее 5% депутатов Палаты общин. Ни лейбористы, ни консерваторы не уделяли значительного внимания вопросам женского представительства до середины 1980-х гг. На выборах 1987 г. в Палату общин от консерваторов прошли 17 женщин-депутатов, от лейбористов – 21 и ещё три - от других политических сил. Общее количество женщин-депутатов в нижней палате стало на 18 больше по сравнению с выборами 1983 г. Недопредставленность женщин в политике на фоне прогресса других стран постепенно стала серьезной проблемой для британской демократии и общественного развития [11,179]:

«Феминистки меня ненавидят, не так ли? И я их не виню. Потому что я ненавижу феминизм. Это яд».

«Битва за права женщин по большому счету выиграна. Времена, когда их требовали и обсуждали в резких тонах, должны уйти навсегда. И я надеюсь, так и случится — я ненавижу резкие тона, которые до сих пор слышны от женщин-освободительниц», — поясняла свою позицию «железная леди».

Но Тэтчер вовсе не была противницей равенства полов — ей не нравилась риторика активистов за права женщин того времени:

«Большинство из нас добились успеха в жизни без помощи женского освободительного движения. [...] Мы говорили: „У нас есть необходимая квалификация, так почему у нас не должно быть столько же шансов, сколько и у мужчин?“ Большинство мужских бастионов было взято именно таким образом. Женщины-освободительницы часто сосредоточены на вещах, которые, по сути, не имеют значения и, осмелюсь сказать, довольно неженственны».

При этом Тэтчер позволяла себе высказывания, которые находили отклик у британского общества 1980-х, которым она управляла. Если вы хотите, чтобы что-то было сказано, обратитесь к мужчине. Если же нужно, чтобы что-то было сделано, обратитесь к женщине». [1]

Авторитарный стиль управления Тэтчер ни всем приходился по нраву. Назревало недовольство в партии, и в 1990 году она уходит с должности премьера. Позже королева даровала ей статус баронессы, а в парламенте поставили статую в ее честь, что является неслыханной честью для живого бывшего премьер-министра. Но Тэтчер, которая сама открывала статую, отреагировала своеобразно: *«Я скорее предпочла бы железную статую, но бронза тоже сойдёт... Она не поржавеет»*.

Несмотря на возраст и постоянно ухудшающееся здоровье, она продолжала появляться на публике и участвовать в жизни страны

Когда Маргарет вышла в отставку, она просила Ее Величество не о себе — о Денисе. Именно он получил тогда титул барона с правом наследования. Так баронессой стала и сама Маргарет.

В 2003 году она потеряла мужа, Дэнниса Тэтчера. Прожив с ним в счастливом браке 53 года, Тэтчер тяжело переживала его потерю:

«Премьер-министр — работа одинокая. В какой-то мере так и должно быть: нельзя руководить из толпы. Но с Денисом я никогда не была одна. Какой мужчина. Какой человек. Какой друг».

Последние годы Тэтчер страдала от деменции и очень сильно болела. Она умерла в апреле 2013 года. На похоронах присутствовали многие мировые лидеры, в том числе и королева.

Своим примером Тэтчер до сих пор вдохновляет целые поколения женщин-политиков по всему миру, являясь одной из самых узнаваемых икон феминизма. При этом сама она заявляла, что феминисткой не является, и относилась к движению за права женщин с подчеркнутым раздражением.

Литература

1. Из речи на конференции Национального союза горожанок (20 мая 1965 год)
2. Во время спора с главой Консерваторской партии в 1969 году
3. Газета «Красная звезда». Юрий Гавршюв «Железная леди страшает...» (24 января 1979)
4. С.П.Перегудов «Тэтчер и Тэтчеризм» М.Наука 1996. С.7
5. В.И.Попов «Маргарет Тэтчер: человек и политик» М.2000. с 9
6. Г.С.Остапенко, А.Ю. Прокопов «Новейшая история Великобритании XX – начало XXI века». М.2012. С.310
7. Маргарет Тэтчер «Искусство управления государством: стратегия для меняющегося мира». Перевод с английского. М.2012
8. Charles Moore/ Margaret Thatcher/ The Authorized biography: Volume One. Random House – Penguin/ L.2013
9. Vologda.KP.ru 2013 год
10. Маргарет Тэтчер «Автобиография». 2014 год. Перевод с английского издательство АТС. С. 1
11. Елена Хахалкина «Гендерный фактор в формировании правящих элит в Великобритании». Журнал Современная Европа, 2020 №2. С.179
12. Kommersant.ru

ЕР ОСТИ БОЙЛИКЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЮРИДИК ТАВСИФИ

Шавкатова Зарина Шобиддин қизи

Тошкент давлат юридик университети магистранти
shavkatovazarina89@gmail.com

Аннотация. Мақола Ўзбекистон Республикасида ер ости бойликларидан оқилана фойдаланишни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини такомиллаштириш билан бирга ер ости бойликларидан фойдаланишни ҳимоя қилиш тартиб-тамоилларига бағишланган.

Аннотация. Статья посвящена принципам охраны недропользования наряду с совершенствованием нормативно-правовых документов, регламентирующих рациональное использование недр в Республике Узбекистан.

Калит сўзлар: ер қаъри, радиоактив хом-ашё, минерал ресурслар, тоғ-кон геологик ўрганиш, геологик қўриқхоналар.

Ўзбекистон Республикасида табиий ресурслардан тадбиркорлик мақсадларида фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби белгиланган бўлиб, мамлакатимиз экологик қонунчилиги тизимида ер ости бойликларидан экологик талабларга риоя қилган ҳолда фойдаланиш тартиби белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сонли “2022 — 2026-йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармонининг 79-80-мақсадлари айнан Аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш ҳамда Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, шаҳар ва туманларда экологик аҳволни яхшилаш, “Яшил макон” умуммиллий лойиҳасини амалга оширишга қаратилган лоиҳа ҳисобланади. Тараққиёт стратегиясининг мазкур мақсадлари асосан Республика бўйича 51 та ер усти табиий сув объектлари (дарёлар, кичик дарёлар ва табиий кўллар)нинг санитария-муҳофаза зоналари ва соҳил бўйи минтақаларини белгилаш ишларини яқунлаш ва “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси доирасида ҳар йил камида 200 миллион туп дарахт экиш. “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси ташаббусларига мос тарзда республиканинг 10 та ҳудудида аеробиологик мониторинг тизимини йўлга қўйишга қаратилгандир.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан ҳам атроф-табиий муҳит, аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган экологик муаммоларни олдини олиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, ушбу масалалар “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши

бўйича ҳаракатлар Стратегияси”нинг 5.1.-йўналишига киритилганлиги ҳам сўзимизни тасдиқлайди¹⁵.

Ўзбекистон Республикаси атроф табиий муҳитининг ҳозирги аҳволи атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган илмий асосланган давлат сиёсатини олиб боришни талаб қилади. Айнан шу сабабли ҳам давлатимиз экологик сиёсатининг стратегик мақсади экологик тизимларни сақлаш, табиий ресурслар ҳолатини яхшилаш, уларнинг бир бутунлигини ва жамиятнинг барқарор ривожланиши учун ҳаётни таъминловчи функциясини қўллаб-қувватлаш, яшаш сифатини юксалтириш, фуқароларнинг қулай атроф табиий муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш ҳисобланади. Бу мақсадларга эришиш учун ер остида жойлашган табиат объектларини сақлаш ва қайта тиклаш, улардан оқилона фойдаланишни таъминлашга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

Ер ости бойликларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш масалаларининг муҳимлиги Ўзбекистон Республикасида давлат экологик сиёсатини самарали амалга оширишда, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш, аҳолининг қулай ва фаровон ҳаёт кечириши, иқтисодий тартибдор барқарор суръатларда ривожлантиришни таъминлашга кўрсатадиган таъсири билан белгиланади.

Ер ости бойликларининг аҳамиятлилиги шундаки, у ўзида фойдали қазилмалар манбаларини акс эттиради, шунингдек, ер қаъри захираларини, минераллар, сув, чуқурлик ҳарорати, тарихий ва маданий обидаларни сақлаш, радиоактив моддалар ва саноат чиқиндиларини кўмиш, ҳамда турли хил қурилма ва объектларни жойлаштириш учун бўш майдонлар асоси сифатида намоён бўлади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ушбу муносабатларни қўп қиррали эканлигини инобатга олиб, ер ости бойликлари давлат фондига ер қаърининг фойдаланилаётган ва фойдаланилмаётган участкалари, шунингдек техноген минерал ҳосилалари киришини белгилаб қўйди. “Ер ости бойликлари нисбий тушунча бўлиб, меъёрий ҳужжатларда у нафақат ер остидаги, балки ер устидаги минерал бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишдаги муносабатларни ҳам инобатга олади”¹⁶.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи (объектив маънода) – ер ости бойликларига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш билан юзага келадиган муносабатларни тартибга солувчи, шунингдек

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

¹⁶ Кривцов А.И., Беневольский Б.И., Минаков В.М. и др. Термины и понятия отечественного недропользования (словарь-справочник) / Под ред. Б.А.Яцкевича. – М.: ЗАО «Геоинформмарк», 2000. – С.24, 113.

ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб берувчи ҳуқуқий нормалар тизимидан иборат¹⁷.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасига кўра, ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи ашёвий ҳуқуқ, яъни ўзганинг мулкига эгалик қилиш ҳуқуқи сифатида юзага келади¹⁸. Баъзи бир мамлакатларда (Буюк Британия, АҚШ, Франция, Германия, Канада) ер ости бойликларига хусусий мулк сифатида эгалик қилиш ҳуқуқи мавжуд. Бундай давлатларда ер ости бойликларидан фойдаланиш муносабатлари унга хусусий мулк сифатида эгалик қилиш асосида амалга оширилади. Ер ости бойликлари ва бошқа табиий объектларга нисбатан давлатнинг мулк сифатида эгалик қилиши, одатда, мазкур объектларнинг алоҳида хусусиятга эга эканлиги ва уларнинг давлат иқтисодининг ривожланишида эгаллаган ўрни билан асосланади¹⁹.

Ўз илмий ишида А.И.Цуранова ер қаъридан оқилона фойдаланишни ҳуқуқий таъминлаш тушунчасига ер қаърини ҳуқуқий муҳофаза қилиш йўналиши сифатида ёндашади. Бунинг боиси ер қаъридан оқилона фойдаланиш талабини белгилашдан мақсад ер қаърини хўжалик муомаласиги киритиш жараёнида ер қаърига ва атроф муҳитнинг бошқа элементларига зарарли таъсир кўрсатишни камайтиришдан иборатдир²⁰. Таъкидлаш лозимки, бошқа мутахассислар ҳам ер қаъридан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги ҳақида қайд этиб ўтадилар²¹.

Р.Х.Муслимов ва Р.Н.Салиевалар ер қаъридан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солишнинг бир қатор ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб ўтадилар. Улар сирасига хусусан, ушбу соҳадаги фаолиятнинг тадбиркорлик фаолияти билан узвий боғлиқлиги, ер қаърида мавжуд бўлган бойликлар билан чамбарчас алоқадорлиги, фойдаланиш ҳуқуқи давлат томонидан берилиши, мақсадли фойдаланиш тизими ва лицензиялаш тартибининг жорий этилиши, ер қаърини фойдаланиш учун бериш махсус қонунчилик билан тартибга солиниши, ер қаърини ажратишнинг алоҳида тартиби белгиланганлиги, ер

¹⁷ Файзиев Ш.Х. Теоретические проблемы правового обеспечения экологической политики Республики Узбекистан: Монография. – Тошкент, 2004. – Б. 180.

¹⁸ Ҳамроев С.С. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ. 2003. – Б.21.

¹⁹ Ҳамраев С.С. Ўзбекистон Республикасининг қончилиқ ҳуқуқи. Дарслик. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. – Б.149-150.

²⁰ Цуранова А.И. Правовой механизм обеспечения рационального использования недр при геологическом изучении, разведке и добыче полезных ископаемых: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: ИЗСП, 2014. – С.9.; Цуранова А.И. Рациональное использование недр: понятие и юридические критерии // Журнал российского права. – 2013. – №9. – С. 95-96.

²¹ Перчик А.И. Горное право: учеб. пособие. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 302.; Комиссаренко В.С. Правовое регулирование охраны недр и окружающей среды при освоении месторождений нефти и газа: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2004. – С. 38.

каъридан фойдаланишда таваккалчилик даражаси юқорилиги кабиларни киритадилар²².

Айни дамда яна бир гуруҳ муаллифлар ер каъридан фойдаланишда давлат табиий ресурсларнинг мулкдори сифатида улардан интенсиф ва хаддан зиёд фойдаланишга йўл қўймаслиги лозим, деб ҳисоблайдилар²³.

И.А.Дроздов ер каърига оид қонунчилик ер каъридан фойдаланиш турларини ер каърини геологик ўрганиш, шунингдек, фойдали қазилмаларни ўзлаштириш ҳамда ер каърининг бошқача фойдали хоссаларини ўзлаштиришни билан боғлиқ фаолият турларига боғлайди, деб ёзади. Муаллифнинг фикрича, қонунчилик “ер каъридан фойдаланиш” тушунчасини фақатгина фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан чекламай, энг кенг маънода тушунади²⁴.

С.А.Сосна эса, ер каъридан фойдаланиш турларини фойдаланиш босқичлари билан боғлайди ҳамда турли ҳолатларга боғлиқ ҳолда ер каъридан фойдаланишнинг алоҳида босқичларида ер каърини дастлабки ўрганиш, конларни бевосита эксплуатация қилиш кабилар фарқланаши мумкин. Айни дамда ер каъридан фойдаланишнинг аралаш турини ажратиб кўрсатади ва ушбу ҳолатда бир нечта фойдаланиш турлари биргаликда қўлланилади, деб ёзади²⁵.

Л.В.Каланда ҳам амалдаги қонун ҳужжатларида ер каъридан фойдаланиш турлари унинг босқичларига ҳамда ер ости бойликларининг аниқ турига қараб белгиланади, деб ҳисоблайди. Тадқиқотчи мисол сифатида нефть соҳасидаги²⁶ И.И.Павлов ушбу масалани ўрганиш асосида ҳозирги вақтда ер каъридан фойдаланишнинг алоҳида турлари илмий адабиётларда ва қонун ҳужжатларида етарли даражада ўрганилмаган ва тартибга солилмаган, деб қайд этиб ўтади. Унинг фикрича, ер каъридан фойдаланиш турлари аниқ ва қатъий фарқланиши ва ҳар бир ер каъридан фойдаланиш турига қараган ҳолда ер каъридан фойдаланувчи ҳуқуқлари мазмунига аниқ талаблар белгилаш, фойдаланиш турига қараб, ер каъридан фойдаланиш ҳуқуқини

²² Муслимов Р.Х., Салиева Р.Н. Правовое регулирование геологического изучения недр, поиска и разведки месторождений нефти и газа // Технологии нефти и газа: научно-технологический журнал. – 2011. – №4(75). – С.10-17.

²³ Мухитдинов Н. Б. Избранные труды: в 9 т. Т.2: Основы горного права: некоторые важные положения теории и практики. 2-е изд., доп. – Алматы: Нурай Принт Сервис, 2010. – С. 88.; Храмова Д. Г. Право пользования недрами в Российской Федерации: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2004. – С.33.

²⁴ Дроздов И. А. О развитии правового регулирования недропользования // Вестник ВАС РФ. – 2007. – №8. – С.19.

²⁵ Сосна С.А. Право на исследования недр как разновидность прав недропользования (по зарубежному и российскому законодательству) // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 27.

²⁶ Каланда Л. В. Проблемы правового регулирования хозяйственной (предпринимательской) деятельности в нефтяной отрасли. – М.: Институт государства и права РАН, 2004. – С. 23-24.

бериш тартибини белгилаш лозим²⁷. Ушбу масалада бошқа ҳуқуқшунос олимлар ҳам шу сингари фикр-мулоҳазалар билдириб ўтадилар²⁸.

Ер қаъридан радиоактив хом-ашё қазиб олиш ва унга радиоактив чиқиндиларни кўмиш мумкин эмас, бундай ҳуқуқ фақат давлат муассасалари ва ташкилотларига берилади.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчилар ер ости бойликларидан фойдаланиш учун махсус малака ва тажриба талаб қилинадиган давлат лицензиясини олишлари лозим. Шу билан бирга фойдали қазилмалар жойини аниқлаган, геологик ноёб топилмалар топган, илмий ва маданий қийматга эга бўлган минерал ва палеонтологик топилмаларни топган фуқаролар топилмаларни расмийлаштиришлари ва рағбатлантирувчи мукофатни олишлари мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг объекти сифатида қонуний тартибда белгиланган ва фойдаланишга топширилган махсус ер қаъри участкалари тушунилади. Улар тоғ-кон геологик ўрганиш учун ажратилган участкалар бўлиши мумкин. Тоғ-кон участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини субъект алоҳида ҳуқуқни қўлга киритади. Геологик участкаларда эса бир вақтда бир қанча субъектлар иш юритиши мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи ўз-ўзидан ернинг ўзига эгалик қилиш ҳуқуқини англамайди. Ер ости бойликларидан фойдаланувчи бир вақтнинг ўзида икки ҳуқуқ субъектига айланади – ер ости бойликларидан фойдаланиш ва ерга эгалик қилиш ҳуқуқлари²⁹.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи лицензияга эга бўлмасдан туриб шартнома асосида ҳам вужудга келиши мумкин. Шартнома тузиш ҳуқуқи тегишли ваколат берган давлат ўрганлари ва лицензия эгаси тамонидан амалга оширилиши мумкин³⁰. Улар 2001 йил 7 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Маҳсулотларни тақсимлаш тўғрисида”ги битим асосида шартномалар тузадилар. Ер қаъри участкалар, маҳсулотлар тақсимоти қонунчилиқда бўлиб кўрсатилган шартнома тузувчи томонлар: Ўзбекистон Республикаси – унинг номидан Ўзбекистон Республикаси Ҳуқумати ёки ваколатли органи ва инвесторлар, республика фуқаролари, юридик шахслар ва юридик шахс уюшмаси бўлиши мумкин. Улар қонунчилиқ асосида фойдали қазилмаларни излаш, қазиб олиш ва тасарруф этишни молиялаштиришда иштирок этишади. Давлат танлов ва аукционларда ғолиб чиққанлар билан шартнома тузади.

Шартнома давлат ва инвестор ўртасида маҳсулот тақсимоти, ташиш, сақлаш, қайта ишлаш ва фойдаланиш муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан

²⁷ Павлов И. И. Геологическое изучение недр на нефть и газ в системе видов пользования недрами: проблемы правового регулирования // Экологическое право. – 2007. – №4. – С.31.

²⁸ Мухитдинов Н.Б. Мороз С.П. Горное право. – Алматы, 2004.; Певзнер М.Е. Горное право. – М.: МГГУ, 2006. – С. 8.

²⁹ Гусев Р.К. Экологическое право. Учебное пособие. – М., 2001.

³⁰ Налетов К. И. Юридическая взаимосвязь лицензий и разрешений на пользование недрами // Российская юстиция. – 2008. – № 2. – С. 42.

тартибга солади. Кенг тарқалмаган ер ости бойликлари борасида қонунчиликда алоҳида муносабатлар билдирилган, жумладан, давлат радиоактив қазилмаларни қазиб олиши, радиоактив чиқиндиларни кўмиш борасида ўз монополиясини ўрнатади³¹.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш пулликдир, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Ер қаърини геологик ўрганиш билан шуғилланаётганда, геологик, минералогик ва бошқа муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда иш олиб борилаётганда ўзларига ажратилиб берилган ер участкалари доирасида белгиланган тартибда ўз хўжалик ва рўзғор эҳтиёжлари учун кенг тарқалган фойдали қазилмаларни қазиб олиш, ер ости сувларини чиқариб олиш ва ер ости иншоотларини қуриш ишларини амалга ошираётган ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ҳақ тўлашдан озод қилинадилар.

Қонун ҳужжатлари таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ҳақ тўлаш тизими танловда иштирок этиш ва лицензия олиш учун бадал йиғиш; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун тўлов; акцизлар ва бошқа солиқ тўловлар иборат.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқини мазмунини субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташқил қилади. Субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ер ости бойликлари ва улардан фойдаланиш турига қараб аниқлаштириб борилади. Хусусан, “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги Қонунда (Янги таҳрири)³² ер қаъридан фойдаланувчиларнинг 9 та ҳуқуқи ва 15 та мажбурияти белгилаб қўйилган. Шунингдек, “Маҳсулот тақсимотида оид битимлар тўғрисида”ги Қонуннинг бир нечта моддаларида ҳам тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига оид қоидалар белгилаб қўйилган.

Ер ости бойликларининг иқтисодий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда, қонун фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг устуворлигини белгилайди. Фойдали қазилмалар жойлашган ер участкалари даставвал, уларни қайта ишлашга берилади. Аҳоли пунктлари, ишлаб чиқариш мажмуалари ва бошқа хўжалик юрутувчи объектларни лойиҳалаш ва қуриш фақатгина ер ости бойликлари давлат фондиди бошқарувчи органлар томонидан қурилиш кўзланаётган участкада фойдали қазилмалар йўқлиги ҳақида берилган хулоса асосида амалга оширилиши мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш учун берилган ер қаъри участкаларининг Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси томонидан давлат ҳисоби юритилиши ҳамда ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқлари давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, агар аҳоли пунктлари, шаҳар атрофи минтақалари, саноат, транспорт ва алоқа объектлари ҳудудларида ер

³¹ Веденин Н.Н. Экологическое право. Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1998. – С.165.

³² Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 13 декабрдаги “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, 1-сон, 5-модда.

қаъридан фойдаланиш аҳоли ҳаёти ва соғлиғига хавф туғдириш, атроф муҳитга зарар етказиши эҳтимоли бўлса, бундай фойдаланиш чекланиши мумкин (“Ер ости бойликлари тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрири)³³ 10-моддаси).

Айни дамда мамлакатимизда ер қаъридан оқилона фойдаланишни таъминлаш парламентнинг ҳам диққат-эътибори марказида бўлиб келмоқда. Масалан, 2010 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари қўмитаси томонидан қўмитанинг амалий ҳаракат режасига асосан Навоий вилоятида Ўзбекистон Республикасининг “Ерости бойликлари тўғрисида”ги Қонунининг ижро этилиши назорат-таҳлил фаолияти тартибида ўрганилди. Мамлакатимиз ерости бойликларининг катта қисми Навоий вилояти ҳудудида жойлашган. Бугунги кунда вилоят ҳудудида 91 та фойдали қазилма конлари мавжуд бўлиб, шундан 73 тасида қазилма ишлари олиб борилмоқда. Конлар учун ажратилган умумий ер майдони 31 минг 379 гектарни ташкил этади. Фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва уларни қайта ишлаш билан вилоят ҳудудида жойлашган 104 та корхона, ташкилот ва хусусий фирмалар ҳамда 3 та қўшма корхона шуғулланади. Навоий тоғ-металлургия комбинати, “Қизилкумцемент”, “Ғазғонмармар” ҳиссадорлик жамияти, Саноат корхоналари бошқармаси, “Нуротамармар” хусусий корхонаси ҳамда “Бентонит” масъуяти чекланган жамияти шулар жумласидандир.

Депутатлар томонидан Қонуннинг Навоий вилоятида ижро этилиш ҳолати таҳлил қилиниб, қонунда кўзда тутилган ерости бойликларидан фойдаланиш талабларига риоя қилиниши, улардан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш борасида амалга оширилаётган ишлар атрофлича муҳофаза этилиб, ерости бойликларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва тасарруф этишда юзага келадиган муносабатларни тартибга солиш бўйича қатор чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалга оширилгани ҳолда ўрнатилган тартиб ва қоидаларнинг бузилиш ҳолатлари ҳам мавжудлиги айтиб ўтилди. Жумладан, мавжуд қонунчилик талаблари асосида атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, шунингдек, ер қаъридан фойдаланишда ишдан чиққан ер участкаларини ва бошқа табиий объектларни кейинчалик фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш борасидаги ишларни янада такомиллаштириш мақсадида бир қатор таклифлар ва мулоҳазалар билдирилди³⁴. Ушбу ҳолат ҳам мамлакатимизда ер қаъридан оқилона фойдаланишни таъминлаш масаласи муҳим аҳамият касб этаётганлигидан далолат беради.

³³ Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 13 декабрдаги “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, 1-сон, 5-модда.

³⁴ Асанов Э. Ерости бойликлари фақат иқтисодий масала эмас... // www.eco.uz (14.12.2010 й.)

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 13 декабрдаги “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, 1-сон.
2. Гусев Р.К. Экологическое право. Учебное пособие. – М., 2001.
3. Налетов К. И. Юридическая взаимосвязь лицензий и разрешений на пользование недрами //Российская юстиция. – 2008. – № 2. – С. 42.
4. Веденин Н.Н. Экологическое право. Вопросы и ответы. – М.: Новый Юрист, 1998. – С.165.
5. Каланда Л. В. Проблемы правового регулирования хозяйственной (предпринимательской) деятельности в нефтяной отрасли. – М.: Институт государства и права РАН, 2004. – С. 23-24.
6. Павлов И. И. Геологическое изучение недр на нефть и газ в системе видов пользования недрами: проблемы правового регулирования // Экологическое право. – 2007. – №4. – С.31.
7. Мухитдинов Н.Б. Мороз С.П. Горное право. – Алматы, 2004.; Певзнер М.Е. Горное право. – М.: МГГУ, 2006. – С. 8.

HAYDOVCHILAR HAQIDA MA'LUMOT TO'PLAYDIGAN OLTI QURILMA

Saidov Abdumannon G'ayrat o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti

4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Bugungi kunda barcha turdagi texnologiyalar rivojlanib bormoqda, shuningdek, avtomobillar ham o'z navbatida zamonaviylashib bormoqda. Mashinalardagi elektro jihozlar va boshqaruv apparatlari funksiyalari ko'payib bormoqda. Ushbu maqolada Biz boshqaradigan transportdagi jihozlar nima qila olishi va qanday vazifalarni amalga oshirishi. Sud ekspertizasi va sug'urta kompaniyalari uchun qanday qulayliklar olib kelishi va dalillar yig'ish ulardan ma'lumotlarni qay tartibda olish haqida ma'lumot beriladi.

Tayanch so'zlar: avtomobil, kameralar, favqulodda qo'ng'iroq tugmasi, avtomobil displeyi, jinoyatchilarni javobgarlikka tortish, sug'urta tergo'vchisi, elektro jihozlar, avtomobil ekspertizasi, tormozlash, ekspert.

Аннотация. В настоящее время развивается ряд технологий, а также модернизируются транспортные средства. Устройства в автомобилях, фургонах и грузовиках могут предоставлять нам необходимую информацию и контролировать ее во время вождения. Эти механизмы создают новые преимущества для легкого использования транспортных средств. В статье устройства в автомобилях мы ездим, что они могут делать и как это влияет на автомобили. Кроме того, судебные эксперты и следователи страховых компаний могут использовать эти базы данных в судах и возмещать ущерб водителям, пострадавшим в результате аварии, при обнаружении проблем.

Ключевые слова: транспортные средства, видеорекамеры, вызов экстренной помощи, информационно-развлекательная система, процесс привлечения к ответственности правонарушителей, страховой следователь, электроприборы, автомобильная экспертиза, тормозная система, эксперты.

Annotation. Nowadays, a number of technologies are developing, as well as vehicles also modernizing. Devices in cars, vans and lorries can provide us with information we need and its monitor us, during we drive. These mechanisms are creating new advantages to easy use of vehicles. In the article, devices in cars we drive what its can do and how its effect to cars. Furthermore, forensic experts and investigators of insurance companies can utilize from these databases at courts and compensating drivers who are harmed from accident when they detect problems.

Key words: vehicles, cameras, emergency call, the infotainment system, the process of prosecuting offenders, insurance investigator, electro devices, vehicle expertise, braking system, experts.

Hozirgi kunda biz biron bir kishiga o'zimiz boshqaradigan avtomobilimiz haqida ko'plab ma'lumot bera olishimiz mumkin. Bunga sabab avtomobillardagi

uskunalar kundan-kunga takomillashib va rivojlanib borayotganligidir. Shuningdek, ko'plab transport vositalarining uskunalari kundalik hayotimizdagi muammolarni ochib bera oladi va xatti-harakatlarimizga, ruhiy holatimizga qarab o'zining munosabatini bildiradi. Qolaversa, bugungi kunda mamlakatimizga elektromobillar va zamonaviy avto texnologiyalar kirib kelishi ko'paymoqda. Bu esa sud ekspertizasi xodimlari va sug'urta kompaniyasi tergovchilari smart texnologiyalaridan ularning ichida joylashgan uskunalardan yetarli darajada xabardor bo'lishni talab qiladi.

Avtotransport ekspertizasi bu avtomobillar, furgonlar va yuk mashinalarida saqlanadigan ma'lumotlarni aniqlash, olish va tahlil qilishga e'tibor qaratadigan raqamli sud ekspertizasining bir turi hisoblanadi.

Avtotransport ekspertizasi kelib chiqishiga ko'ra asosan Buyuk Britaniyadagi ANPR³⁵ (raqamni avtomatik aniqlash) tizimi, MOT³⁶ va soliq buzilishi yoki o'g'irlangan mashinalarning tashqi identifikatsiyasilaridan kelib chiqib joriy etilgan. Ushbu tizim 1970-yilda joriy etilgan bo'lib, lekin 1990-yil oxiriga kelib Angliyaning siyosati tufayli ushbu tizimning keng qo'llanilishiga yo'l bermadi. ANPR raqamlarni skanerlash va transport vositalarining ma'lumotlar bazasini tekshirish orqali ishlaydi.

Biroq yaqin yillardan beri jinoyatchilarni javobgarlikka tortish va transport vositalarining eskiligi sababli ularning ichki qismi qurilmalaridan ma'lumotlarni olish juda murakkablashib bormoqda. Lekin bugungi kelib esa transport ishlab chiqaruvchilari haydovchilarga qulaylik tug'dirishi uchun, mashinalarda haydash tajribasini yaxshilash uchun, ularda boshqaruvda ishlatiladigan uskunlardan tortib ko'ngilochar tizimlari bilan jihozlamoda. Bu esa o'z navbatida jinoyatni aniqlashda va sudda ulardan dalil sifatida foydalanilishi va qabul qilinishi uchun ushbu qurilmalarning ma'lumotlar bazasidan foydalanishga yo'l ochadi. Quyida ushbu qurilmalar haqida ma'lumot berib o'tamiz:

1. Qora quti

Qora quti haydovchilarning mashinani haydash qobiliyatini monitoring qilib turadigan qurilma. Ushbu qurilmalar hamma avtotransportlarda ham mavjud bo'lmasada, lekin u sug'urta kompaniyalarida³⁷ haydovchining ruldagi holatini tekshirish uchun va ularga sug'urta puli miqdorini belgilashda keng qo'llanilib kelinadi. Qora quti GPS kordinatorini aniqlash bilan bir qatorda, avtomobilning qancha masofani bosib o'tganligini, qanchalik tez-tez haydalganligi, shuningdek, tormozlash va burilish qobiliyatini ko'rsatishda yordam beradi.

2. Sensorli displey

Haydash vaqtida musiqa tinglash oddiy kasseta yoki CD pleerni o'z ichiga olgan ekranli qurilma. Ekraniga tegish orqali yoki asboblardan panelida o'rnatilgan displeylar orqali Bluetooth, Wi-Fi va USB qurilmalaridan foydalanishiga imkon beradi.

³⁵ <https://www.police.uk/advice/advice-and-information/rs/road-safety/automatic-number-plate-recognition-anpr/>

³⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/MOT_test

³⁷ <https://www.confused.com/car-insurance/black-box/telematics-explained>

Shuningdek, ma'lumotlar va media bilan ta'minlaydi. Ko'pincha haydovchilar undan avtomobilning boshqa funksiyalari qay tartibda ishlayotganligi to'g'risida ma'lumot olib turadi. Misol uchun, yoqilg'i sarfi va o'rindiqlarning isitish tizimini nazorat qilish mumkin.

Smartfonlar qurilmaga ulanganda yoki bluetooth bilan ulanganda, sensorli display ma'lumotlarni, navigatsiya tarixi, matnli xabarlar, emaillar, internet qidiruv tarixi va ijtimoiy tarmoq ta'minotini, bluetooth va uyali aloqa bog'lanishlarini saqlaydi.

1. Elektron boshqaruv bloklari

EBB avtomobilning qay holatda ishlayotganligiga ko'maklashadi. Ushbu qurilma avtomobil "miyyasi" deb ham ataladi. Ular avtomobilning ichki qismida: "bardachok" (quti) va dvigatel yoki displeyning ostida o'rnatilgan bo'ladi. Asosan, EBB kichik quti ichida joylashgan kommutatsiya tizimi va kuchlanish boshqaruv tizimi kompyuteri hisoblanadi.³⁸

Odatda EBBda 75dan ortiq elektron jihozlar bo'ladi va ularning har biri aniq maqsadga yo'naltirilgan. Misol uchun, EBB dvigateli yoqilg'ining in'ektsiyasini va benzinli dvigatellarda, uni yoqish uchun uchqunning vaqtini nazorat qiladi. Bog'langan xavfsizlik kamarlari, havo bosimi va chiroqlarni yoqish va o'chirish ham EBB funksiyalariga kiradi.

Haydovchi samaradorligiga yordam berish uchun, EBB va Sensorli display birgalikda ishlaydi va transport vositasidan foydalanish usullari haqida turli xil ma'lumotlarni saqlaydi.

4. Favqulodda qo'ng'iroq tugmasi

Qurilma 2018-yilda Angliya va Yevropada yangi texnologiyalar uchun qo'llanilgan. Ushbu favqulodda tugmasi qachonki yo'l transport hodisasi sodir bo'lganda, tez yordam chaqirishga mo'ljallangan.

Avtomobil sensorlari to'qnashuvni va xavfsizlik yostiqchalarni ochilishini aniqlash imkonini beradi. Bu o'z navbatida favqulodda xizmatlarga qo'ng'iroq qilishni faollashtiradi.

eCall³⁹ orqali avtomobil GPS koordinatori, safar yo'nalishi, VIN⁴⁰ (avtomobil identifikatsiya raqami), ishlatiladigan yoqilg'i turi va hatto xavfsizlik kamarlari bog'langanligi yoki bog'lanmaganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni ham to'playdi.

5. mashina pulti (key fob)

Mashinalarimizni qulflash va qulfdan chiqarishdagi funksiyasidan tashqari, ajoyib boshqa turdagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Pult ichida saqlanadigan ma'lumotlarning bazalari, VIN kodini o'z ichiga oladi. Shuningdek, ma'lum bir avtomobilga bog'langan kalitlar soni va avtomobil oxirgi marta qulflangan va qulfdan chiqarilganligi haqida ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.

³⁸ <https://www.cazoo.co.uk/the-view/buying/what-is-a-car-infotainment-system/>

³⁹ https://europa.eu/youreurope/citizens/travel/security-and-emergencies/emergency-assistance-vehicles-ecall/index_en.htm

⁴⁰ [https://dmv.vermont.gov/tax-title/vehicle-identification-number-vin#:~:text=The%20Vehicle%20Identification%20Number%20\(VIN,features%2C%20specifications%2C%20and%20manufacturer.](https://dmv.vermont.gov/tax-title/vehicle-identification-number-vin#:~:text=The%20Vehicle%20Identification%20Number%20(VIN,features%2C%20specifications%2C%20and%20manufacturer.)

6. Kameralar

Orqa va boshqaruv paneli kameralari mashinalarni parkovka qilishda yordam berishi va sug'urta tergovchilari uchun baxtsiz hodisa tasvirlarini taqdim etishi mumkin. Ular sana va vaqt belgilari bilan bir qatorda transport vositasining sayohatini ham, yo'l joylashuvini ham ko'rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, dash kameralar⁴¹ boshqa yo'l foydalanuvchilari va piyodalarning tasvirlarini olishi mumkin. Milliy dash kamerasi xavfsizlik portali⁴² kamera egalariga tasvirlarni politsiya kuchlariga topshirish imkonini beradi, keyinchalik ushbu ma'lumotlarda tergovchilar foydalanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. forensic expertise system in Europe;
2. <https://action.massnurses.org/forms/mot-law-violation>;
3. <https://sytech-consultants.com/the-evolution-of-vehicle-forensics>;

⁴¹ <https://nextbase.co.uk/dash-cams/>

⁴² <https://nextbase.co.uk/national-dash-cam-safety-portal/>

MEHNAT HUQUQINING O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUQUQ TIZIMLARIDAGI BUGUNGI KUNDAGI EGALLAGAN O'RNI VA RO'LI

Ikromov Davronboy To'lanboy o'g'li

*Ozbekiston Respublikasi Samarqand viloyati bo'yicha Milliy gvardiya boshqarmasi
69932 harbiy qism Psixologik ta'sir etish bo'limi ofitser psixologi katta leytenant*

Annotatsiya. Mehnat huquqi huquq tarmog'i sifatida bozor munosabatlari sharoitida xodimlar va ish beruvchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarga davlatning huquqiy yo'l bilan ta'sir o'tkazish, ushbu munosabat ishtirokchilari xatti-harakatlarini huquq normalari yordamida tartibga solishga qaratilganidir.

Kalit so'zlar: Mehnat huquqi, ijrochi, ish beruvchi, mehnat shartnomasi, lokal.

Abstract. Labor law, as a branch of law, is aimed at the legal influence of the state on the social relations between employees and employers in the conditions of market relations, and the regulation of the actions of the participants of this relation with the help of legal norms.

Keywords: Labor law, executor, employer, labor contract, local.

Абстрактный. Трудовое право как отрасль права направлено на правовое воздействие государства на общественные отношения между работниками и работодателями в условиях рыночных отношений, регулирование действий участников этих отношений с помощью правовых норм.

Ключевые слова: Трудовое право, исполнитель, работодатель, трудовой договор, местные

Mehnat huquqi O'zbekiston Respublikasi milliy huquq tizimida o'ziga xos o'rin tutadigan huquq sohalaridan biri sifatida huquq tizimining mustaqil tarmog'ini tashkil etadi hamda ijtimoiy munosabatlarda mehnat qonunchiligini tartibga soladi. Milliy huquqning bir tarmog'i boshqa huquq tarmoqlaridan o'zining tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlari turlari bilan farq qiladi va bunda huquqiy tartibga solish predmeti asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. "Mehnat huquqi" atamasi tushunchasi bu huquq sohasi fuqarolarning mehnat qilish huquqlari, ularni amalga oshirilishi, mehnat bozori, unda ish beruvchilarning qatnashuvi, ijrochi va buyurmachi o'rtasidagi huquqiy munosabatlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan huquq sohasi ekanligi anglatadi. Mehnat huquqi huquq tarmog'i sifatida bozor munosabatlari sharoitida ijrochi va buyurmachilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarga davlatning huquqiy yo'l bilan ta'sir o'tkazish, ushbu munosabat ishtirokchilari hatti-harakatlarini huquq normalari yordamida tartibga solishga qaratilganidir. Mehnatga oid ijtimoiy munosabatlarni davlat tomonidan huquqiy tartibga solishdan ko'zlangan asosiy maqsad-fuqarolarning mehnat qilish huquqlarini kafolatlash va ro'yobga chiqarilishi uchun huquqiy shartsharoit yaratish orqali ta'minlash, shu asosda davlat va jamiyat taraqqiyoti, inson farovonligiga erishishdan iborat.

Mehnat munosabatlami lokal tartibga solish odatda shartnomaviy yo'l bilan ya'ni buyurtmachi va ijrochilar vakillik organi birgalikda, kelishib qabul qiladigan hujjatlar orqali amalga oshiriladi. Mehnat munosabatlarini markazlashtirilgan va lokal usullarda tartibga solishning mohiyati O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 4- moddasida quyidagicha belgilab qo'yilgan:

Mehnatga oid munosabatlarni qonunchilik orqali va shartnomalar asosida tartibga solishning o'zaro bog'liqligi

Xodimlar uchun mehnat huquqlarining va kafolatlarining eng past darajasi qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi.

Qonun hujjatlaridagiga nisbatan qo'shimcha mehnat huquqlari va kafolatlari boshqa normativ hujjatlar, shu jumladan shartnoma yo'sinidagi hujjatlar (jamo kelishuvlari, jamoa shartnomalari, boshqa lokal hujjatlar), shuningdek xodim va ish beruvchi o'rtasida tuzilgan mehnat shartnomalari bilan belgilanishi mumkin.

Mehnat haqidagi kelishuvlar va shartnomalarning shartlari, agar qonunda boshqa holat ko'rsatilmagan bo'lsa, bir tarafdin o'zgartirilishi mumkin emas. Mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari va boshqa normativ hujjatlar bilan tartibga solinmagan masalalar mehnat to'g'risidagi shartnoma taraflarining kelishuvi asosida, o'zaro kelishilmagan taqdirda esa, — mehnat nizolarini ko'rib chiqish uchun belgilangan tartibda hal qilinadi.

Mehnat munosabatlari tartibga solish asosan ob'yektiv hamda sub'yektiv omillarga tayanishini nazarda tutadi. Bunday omillar jumlasiga;

1. Ishlab chiqarish xususiyati (masalan, sanoat korxonasi yoki qurilishi korxonasi);
2. Xodimlarning fizalogik o'ziga xosliklari (masalan ayollar mehnati, o'smirlar mehnati, nogironlar mehnati va.xakozo);
3. Korxonaning joylashgan hududi (iqlim yoki tab'iy og'ir noqulay sharoitlar) xususiyatlari;
4. Kasb yoki vazifalarning o'ziga xos xususiyati (masalan, ishchilar va xokazo);
5. Korxonalar mulkchilik shakli (masalan, aksiyadorlik korxonasi yoki xususiy korxonalar) kabilar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi mehnat huquqi tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi.

- a) mehnat huquqining prinsiplari;
 - b) Mehnat huquqining manbalari;
 - v) ijtimoiy sherikchilik;
 - g) Ishga joylashtirish va mehnat bozori;
 - d) Mehnat shartnomasi;
 - e) ish vaqti;
 - j) dam olish vaqti;
 - z) Mehnat haq to'lash;
 - i) kafolat va kompensatsiya to'lovlari;
 - k) mehnat intizomi;
 - l) mehnat muhofazasi;
 - m) moddiy javobgarlik;

- n) ayrim toifadagi xodimlarga beriladigan qo'shimcha kafolatlar;
- o) mehnat inzolari;
- p) ayrim toifa xodimlar mehnat munosabatlarini tartibga sohshning xususiyatlari;
- r) mehnat qonunchihgiga amal qilishni tekshirish va nazorat qihsh.

Mehnat huquqining prinsiplari amal qilish doirasi va qaroviga ko'ra quyidagi gurahlarga ajratilishi mumkin:

- 1) barcha huquq sohalariga taalluqli bo'lgan umumhuquqiy prinsiplar (qonuniylik, insonparvarlik, demokratizm va boshqalar)
- 2) huquq tarmoqlariaro prinsiplar (masalan, mehnat qilishning erkinligi, mehnatni muhofaza qilish va boshqalar)
- 3) mehnat huquqining tarmoq prinsiplari - ular barcha huquq institutlari uchun umumiy xususiyatga ega bo'ladi (masalan, mehnat shartnomasi tuzishning erkinligi, mehnat munosabatlarida kamsitishga yo'l qo'ymashgi va boshqalar)
- 4) mehnat huquqining ichki (muayyan huquq institutiga xos bo'lgan) prinsiplari (masalan, ijtimoiy sherikchilik, aholini ish bilan ta'minlash, mehnatga yarasha haq to'lash va hokazolar).

Mehnat huquqi avvalo ijtimoiy-iqtisodiy huquq sohalaridan shakillanadi. Sababi mehnat huquqi ijrochi va buyurtmachi o'rtasida muayyan bir kelishuv asosida amalga oshiriladi bu esa o'z navbatida iqtisodiy manfaatdan kelib chiqadi. Barcha zamonda barcha sohalar bozor iqtisodiyoti tamoyili asosida ishlashi sir emas.

Mehnat huquqi xalqaro normative hujjatlar bilan rivojlanib kelmoqda. Xususan:

BMTning 1966-yil 19-dekabrdagi "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Paktda" belgilab qo'yilgan bo'lib, ular jumlasiga mehnat munosabatlarida kamsitishga yo'l qo'yilmasligi, barcha insonlarga jinsi, millati, e'tiqodi va boshqa farqlaridan qat'i nazar teng mehnat qilish huquqini ta'minlanishi, sog'lom va adolatli mehnat sharoitida mehnat qilish, dam olish, mehnat muhofazasi, mehnatga yarasha haq olish kabilar kiradi.

Ta'kidlash joizki, xalqaro huquqiy hujjatlarda, jumladan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro bitim va boshqa hujjatlarda ko'zda tutilgan mehnat huquqlari to'g'risidagi qoidalar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37, 38, 39, 40- moddalari mehnat huquqining asosiy manbalari hisoblanadi. Bular:

1. Erkin mehnat qilish kafolatlanadi. Ya'ni har bir shaxs o'zining jismoniy, intellektual, kasbiy salohiyatiga nisbatan mulkdor bo'lib, undan o'zi xohlaganicha foydalanishi, erkin kasb, mashg'ulot turi, ish joyini tanlashi mumkin.

2. Majburiy mehnatga, ya'ni o'zi xohlamagan mashg'ulot yoki kasb bilan shug'ullanishga har qanday shaklda (jazo qo'llash tahdidi bilan, huquqlarini cheklash yoki boshqa shaklda jismoniy yoki ruhiy tazyiq o'tkazish yo'li)

majburlash qat'iyon taqiqlanadi. Bunday mashg'ulotning qo'llanishini aybdor shaxsning huquqiy javobgarlikka tortilishiga olib keladi.

3. Har bir yollanib ishlovchi shaxs xavfsizlik va sanitariya-gigiena talablariga javob beradigan sharoitda mehnat qilishga, mehnatining miqdori va sifatiga ko'ra teng ish haqi olishga, ishsizlikdan himoyalashga haqlidir.

4. Mehnat sohasidagi huquqlarni yakka tarbida va jamo bo'lib himoya qilishga bo'lgan huquq e'tirof qilinadi hamda amalda ta'minlanadi.

5. Yollanib ishlovchi har bir shaxsning dam olish huquqi kafolatlanadi.

Mehnat Kodeksi yangi, bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy mehnat munosabatlarini xalqaro standartlarga muvofiq tarzda huquqiy tartibga solish vazifasini bajaradi. Mehnat huquqi bilan aloqador va ushbu huquq manbai hisoblanishi mumkin bo'lgan qonunlar qatoriga «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida» «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida», «Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida», «Mehnat muhofazasi», «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi Qonunlar va boshqalar kiritilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari mehnat huquqi manbalaridan hisoblanib, mehnat munosabatlarining eng muhimlari ana shu hujjatlar bilan tartibga solinadi va huquqiy hujjatlarning ushbu shakli yuz bergan jiddiy o'zgarishlarni ifodalaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16-sentyabrdagi «2005-yil 1-oktyabrdan boshlab ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va ijtimoiy nafaqalar miqdorini oshirish to'g'risida»gi, 1996-yil 10-dekabrda «Bolali oilalarni davlat yo'li bilan ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to'g'risida»gi va boshqa ko'plab Farmonlari shular jumlasidandir. Mehnat huquqining eng muhim masalalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan qaror va farmoyishlar alohida o'rin tutadi. 1997-yil 11-martda «Amaldagi qonunlarni Mehnat Kodeksi talablariga muvofiqlashtirish to'g'risida»gi, 2001-yil 24-avgustda «Yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik qilayotgan jismoniy shaxslar ish stajini hisoblash va pensiya jamg'armasiga badallar ajratish tartibini tasdiqlash to'g'risida»gi va boshqa qarorlar shular jumlasiga kiradi.

Hozirda texnologik ishlar, texnik jarayonlar ko'plab uchramoqda bu o'z navbatida mehnat huquq sohasini ham texnologik jarayonlarga tayyorlash huquq tizimini zamonaviy normalar bilan o'z navbatida boyitib borishni nazarda tutadi. Bu mehnat jarayonini suniy intellektdan tabiiy yoki qo'l mehnatini ajratib olishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi 37, 38, 39, 40- moddalarini.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. -T .; Adolat, 2004.
3. Har ikkala xalqaro pukt BM T tomonidan 1966 yil 19 dekabrda qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi u [1995 yil] 30 avgustda ratifikatsiya qilgan.
4. O'zbekiston Respublikasi yangi qonunlari, 19-son. -T.: Adolat, 1998.
5. O'zbekiston O'zbekiston Respublikasi yangi qonunlari , 8-son. ~T.: Adolat, 1994.

JAMOAT XAVFSIZLIGIGA SANITARIYA-EPIDEMIOLOGIK TAXDIDLARTUSHUNCHASI VA HUQUQIY TABIATI

Nurmatov Dilshodjon Tursunmurod o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Jamoat Xavfsizligi universiteti Tel.raqam: 91 691 20 44

Email: dilshodjonnurmatov2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada , sanitariya-epidemiya masalalarida aholining xotirjamligini va radiatsiya xavfsizligini ta'minlash, davlat sanitariya nazorati bu sanitariya qonunlarini buzilishini oldini olish, aniqlash va ularga chek qo'yishga qaratilgan sanitariya-epidemiologiya xizmatlari, Epidemiologiya yondashuvini, jamoat xavfsizligini ta'minlashdagi ilg'or xorijiy va milliy tajribalar haqida so'z yuritildi.

Kalit so'zlar: sog'lomlashtirish , tashkiliy tadbirlar majmui, infeksiyalar, gigiyena normativlari, Valter Gesse, epidemiologiya, mikrobiologiya, yuqumli va parazitlar kasalliklar ilmiy-amaliy tibbiyot markazi, L.M. Isayev, tibbiy parazitologiya ilmiy-tadqiqot instituti.

Sanitariya-epidemiya masalalarida aholining xotirjamligini va radiatsiya xavfsizligini ta'minlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, odamning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini hamda u bilan bog'liq boshqa huquqlarini va ularni amalga oshirish kafolatlarini mustahkamlaydi. Davlat sanitariya nazorati bu sanitariya qonunlarini buzilishini oldini olish, aniqlash va ularga chek qo'yishga qaratilgan sanitariya-epidemiologiya xizmatining faoliyatidir. Sanitariya-epidemiya masalalarida aholining xotirjamligini ta'minlashning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat: atrof muhitni sog'lomlashtirish, ovqatlanishni, mehnat, turmush, dam olish, ta'lim-tarbiya berish sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan qonunchilik, sanitariya holatini yaxshilash va epidemiyaga qarshi tashkiliy tadbirlar majmuini amalga oshirish asosida odamning salomatligini saqlash va mustahkamlash huquqlarini kafolatlash; xalq xo'jalik obyektlari, texnologiya uskunalari va asboblari, transport vositalarini rivojlantirish, joylashtirish, loyihalash, qurish va ishga tushurish chog'ida atrof muhit omillari aholi salomatligiga zararli ta'sir ko'rsatishining oldini olishga qaratilgan faoliyatining ustivorligini ta'minlash; aholining sanitariya madaniyati darajasini oshirish; sanitariya holatini yaxshilash va epidemiyaga qarshi tadbirlarni ishlab chiqish va ijtimoiy faoliyatning majburiy qismi sifatida amalga oshirish; mulkchilikning shaklidan qat'i nazar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar va alohida shaxslarning sanitariya normalariga, gigiyena normativlariga rioya qilmaslik hamda sanitariyaga doir va epidemiyaga qarshi tadbirlarni amalga oshirmaslik natijasida aholining salomatligiga va atrof muhitga yetkazilgan zararning o'rnini qoplash; sanitariya normalari, qoidalariga rioya etilishi va sanitariya-gigiyena tadbirlari amalga oshirilishi ustidan davlat sanitariya nazoratini amalga oshirish.

Xalqaro tibbiy-sanitariya qoidalari 2005 yilda Jahon sog'liqni saqlash assambleyasining 55 sessiyasida qabul qilingan. Ularning qo'llanish sohasi va maqsadi kasalliklarning xalqaro miqyosda tarqalishining oldini olish, ulardan himoyalash, ularga qarshi kurashish va aholi sog'ligini saqlash uchun xavflarga mos keladigan hamda xalqaro sayohat va savdo-sotiqqa halaqit qilmaydigan jamoat sog'ligini saqlash bo'yicha choralar ko'rishdan iboratdir.

Kasallik zichligi - bu aholining bir kishiga to'g'ri keladigan kasallik xavfi ostida o'tkazgan vaqtga (odam vaqtiga) bo'lingan yangi holatlar soni ; kasalliklar o'rniga boshqa aniqlangan hodisalar ham ko'rib chiqilishi mumkin . Kasallik darajasi populyatsiyada yangi kasalliklarning paydo bo'lishining o'lchovidir . Insidans darajasining teskarisi- bu kasallik rivojlanishining o'rtacha vaqti . INFEKTSION soni - bu test natijalari , infeksiyalar yoki kasalliklarning tarqalishi va darajasi haqida ma'lumot beruvchi o'ziga xos bo'lmagan raqam . Xavfli hudud - bu aholi o'rtasida test natijalari , infeksiyalar yoki kasalliklarning mahalliy chastotasi keskin oshgan , kengroq ma'noda mahalliy infeksiyalar soni keskin ko'paygan hudud . Ko'rib chiqilayotgan aholidan bo'lgan shaxsning belgilangan vaqt ichida kamida bir marta ko'rib chiqilayotgan kasallikka chalinish ehtimoli , shuningdek , kumulator insidans deb ataladi Kasallikning tarqalishi ko'rib chiqilayotgan populyatsiyadagi zararlangan shaxslarning ulushini ko'rsatadi . Checkoway va boshqalarga ko'ra . 1989 yilda " vaqtning bir nuqtasida tarqalish " yoki nuqta tarqalishi va " ma'lum bir vaqt oralig'ida tarqalganlik " yoki davr tarqalishi o'rtasida aniqroq farqlash mumkin . Davrning tarqalishining muammoli talqini tufayli , odatda nuqta tarqalishiga e'tibor qaratiladi , bu odatda faqat tarqalish haqida gapirganda nazarda tutiladi . Tarqalishi odatda koeffitsient sifatida taqdim etiladi ya'ni populyatsiyadagi mavjud holatlar soni (masalan , bemor , vafot etganlar , davomiyligidan qat'i nazar , to'yib ovqatlanmaydigan va hokazo) ushbu populyatsiyaning barcha a'zolari soniga bo'linadi . Tarqalishi , kasallikning qanchalik keng tarqalganligini ko'rsatadigan o'lchovni kasallanish darajasi bilan aralashtirib yubormaslik kerak bu aholida kasallikning yangi holatlari ko'rsatkichi Misol : 2002 yil 1 yanvar holatiga ko'ra , ma'lum bir kompaniyaning 1024 nafar xodimi bel muammosidan aziyat chekdi . 15 000 ishchi kuchi bilan tarqalish 0,068 yoki 6,8 foizni tashkil qiladi .

Epidemiologiya yondashuvini nafaqat yuqumli kasalliklarga , balki saraton kasalligiga ham tatbiq etgan birinchi shifokorlar 1870 - yillarning oxirlarida Valter Gesse va Fridrix Xartinglar edi . Valter Xesse 1877 yilda Ruda tog'laridagi Shvartsenberg tumanining tuman shifokori etib tayinlangan . Uning mas'uliyati hududiga 83 qishloq kirdi , ularda asosan konchilar yashaydi . Gesse sog'lig'ining yomonligidan hayratda qoldi va odatda yosh konchilar shu kungacha yashadi . Paracelsus allaqachon 1567 yilda bu hududda o'pka kasalliklarining paydo bo'lishini tasvirlab bergan edi , u buni tog'ga qaramlik deb ta'riflagan . Ammo kasallikning sababi noma'lum edi . Kon shifokori Xarting bilan birgalikda Gesse individual kasallik holatlarini yig'ishni , konchilar bilan suhbatlashishni , atrof - muhitni o'lchashni va nihoyat 20 ta otopsiyani o'tkazishni boshladi . Tekshiruv

yakunida konchilar o'rtasida saraton kasalligi to'planib qolgani, buning sababi ularning mehnati bilan bog'liqligi aniq bo'ldi. Gesse va Xarting asbest changini Shneeberger kasalligining qo'zg'atuvchisi ekanligiga shubha qilishdi, faqat keyinchalik olimlarbu joyning maxsusgeologiyasi tufayli BiCoNi rudalari bilan chambarchas bog'langan uran rudalari ekanligini isbotlashdi. Hesse va Xärtingning Shneebergda qilgan ishlari bir qator boshqa olimlar uchun namuna bo'ldi. Ulardan eng mashhuri, 1895 yilda anilinni qayta ishlash sanoatida ishlash va siydik pufagi saratoni paydo bo'lishi o'rtasida bog'liqlik borligini isbotlashga muvaffaq bo'lgan Lyudvig Renning yutug'idir. Epidemiologiya kasalliklarning ijtimoiy, geografik va iqtisodiy kontekstini ham ko'rib chiqadi, tibbiyot esa asosan viruslar va jismoniy shikastlanishlar kabi bevosita omillar bilan chegaralanadi. Epidemiologiyada HI virusi OITS kasalligini keltirib chiqaradi, deb aytishning o'zi etarli emas. Epidemiologlar har bir holat boshqa omillarga ta'sir qiladigan kengroq muhitni o'rganadilar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6196-son Farmoniga muvofiq, shuningdek, mamlakatimizda jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimini yanada rivojlantirish hamda ushbu sohadagi davlat siyosatining istiqbolli yo'nalishlarini belgilash maqsadida:

1. Jamoat xavfsizligini ta'minlashdagi ilg'or xorijiy va milliy tajribalar asosida ishlab chiqilgan hamda aholini har qanday tahdidlardan kafolatli himoya qilishga qaratilgan: O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasi (keyingi o'rinlarda —Konsepsiya) 1-ilovaga muvofiq; 2022 —2025-yillarda O'zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimini rivojlantirish strategiyasi (keyingi o'rinlarda —Strategiya) 2-ilovaga muvofiq 2022 —2025-yillarda O'zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimini rivojlantirish strategiyasini 2022-yilda amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi" (keyingi o'rinlarda —"Yo'l xaritasi") 3-ilovaga muvofiq tasdiqlansin. Konsepsiya, Strategiya va "Yo'l xaritasi"da belgilangan chora-tadbirlarning o'z vaqtida va samarali amalga oshirilishini ta'minlash yuzasidan mas'uliyat jamoat xavfsizligini ta'minlovchi davlat organlarining shaxsan birinchi rahbarlariga yuklatilsin.

2. Konsepsiya va Strategiyani bosqichma-bosqichamalga oshirishning quyidagi tartibi o'rnatilsin: Vazirlar Mahkamasi (A.N. Aripov) —2023 —2025-yillarda har yili jamoat xavfsizligini ta'minlashning samarali tizimini joriy qilish bo'yicha aniq mexanizmlarni nazarda tutuvchi manzilli chora-tadbirlar dasturini tasdiqlasin hamda ijrosini qat'iy nazoratga olsin; O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Xavfsizlik kengashi (V.V. Maxmudov) —har yarim yilda davlat organlari rahbarlarining "Yo'l xaritasi" va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan manzilli chora-tadbirlar dasturlari ijrosi, shu jumladan mazkur dasturlarning hududlar kesimida amalga oshirilishi yuzasidan hisobotlarini eshitish va tanqidiy muhokama qilish amaliyotini yo'lga qo'ysin.

3. Belgilansinki:Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida ommaviy tadbirlarni o'tkazishda hamda istirohat bog'lari, xiyobonlar va bozorlarda jamoat tartibini saqlashni tashkil etish bevosita Milliy gvardiya bo'linmalari tomonidan amalga oshiriladi;2022-2023-yillarda tuman ichki ishlar organlari tarkibidagi konvoy bo'linmalari bosqichma-bosqich viloyat ichki ishlar organlarining bevosita bo'ysunuviga o'tkazilib, yagona boshqaruv tizimi asosidatumanlararo xizmat o'tash tamoyiliga muvofiq qayta tashkil etiladi.

Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi sohasini davlat tomonidan tartibga solish

4-modda. Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

sanitariya-gigiyena tadbirlarini va epidemiyaga qarshi tadbirlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish;

davlat tomonidan sanitariya-epidemiologiya normalarining joriy etilishi;

aholining sanitariya madaniyati darajasini oshirish;

davlat sanitariya nazoratini amalga oshirish;

xalqaro hamkorlikni amalga oshirish.

5-modda. Sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari

Sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari davlat organlari hamda boshqa organlar, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan rioya etilishi shart bo'lgan aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi sohasidagi talablarni belgilaydigan hujjatlardir. Sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari O'zbekiston Respublikasi Bosh davlat sanitariya vrachi tomonidan tasdiqlanadi.Sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida majburiy tartibda huquqiy ekspertizadan o'tkaziladi hamda ijobiy xulosa olinganidan keyin hisobga qo'yiladi.Sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari, agar hujjatlarning o'zida kechroq muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

Sanitariya-epidemiologiya xizmati va uning hududiy bo'linmalari o'z vakolatlarini barcha davlat organlari va tashkilotlari, ularning mansabdor shaxslaridan mustaqil ravishda amalga oshiradilar;Sanitariya-epidemiologiya xizmati boshlig'i O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan, uning o'rinbosarlari esa sog'liqni saqlash vazirining taqdimnomasiga ko'ra Vazirlar Mahkamasi tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi;Respublika ixtisoslashtirilgan epidemiologiya, mikrobiologiya, yuqumli va parazitlar kasalliklar ilmiy-amaliy tibbiyot markazi va uning L.M. Isayev nomidagi filiali Epidemiologiya, mikrobiologiya va yuqumli kasalliklar ilmiy tadqiqot instituti hamda L.M. Isayev nomidagi tibbiy parazitologiya ilmiy-tadqiqot instituti negizida tashkil etiladi;

Respublika ixtisoslashtirilgan epidemiologiya, mikrobiologiya, yuqumli va parazit kasalliklar ilmiy-amaliy tibbiyot markazi barcha davlat yuqumli kasalliklar shifoxonalari va dispansyerlari hamda davlat tibbiyot tashkilotlarining yuqumli kasalliklar bo'linmalari faoliyatiga tashkiliy-metodik rahbarlikni amalga oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmatov Dilshodjon Tursunmurod o'g'li, ``JAMOAT XAVFSIZLIGINI SANITARIYA-EPIDEMIOLOGIK TAXDIDLARDAN HUQUQIY HIMOYA QILISHNI TAKOMILLASHTIRISH``, 2022-y.
2. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.07.2020-y.
3. Roziqov K. Atrof-muhit va inson ekologiyasi muammolari, T.,TITLP,2006[1]2.S.Roziqov K, To'xtayev S, Nigmatov A, Sulstonov R, Ekologiya va atrof-muhit haqida yetti saboq . Toshkent "Bioekosan", 2004.
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-y. **O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. KARIMOV**, Toshkent sh, 1992-yil 3-iyul,657-XII-soni.

MUNDARIJA

C: Tarix. Geografiya. Siyosiy fanlar. Yuridik fanlar

Norboyeva U.T., Sayfiddinova M.S. Buxoroda turizm salohiyati va imkoniyatlari	2
Habibullayeva S.B. Xalqaro munosabatlarda saarc tashkilotining o'rni	8
Xongeldiyev D.A. Hozirgi kunda nizolarni hal qilishning muqobil usuli va tamoyillari.....	19
Yakubova I.B. Mualliflik huquqida mulkiy huquqlarni jamoaviy boshqarish institutining tashkiliy-huquqiy shakllari	25
Зарипова К.Р. Гендерный фактор в эпоху «ГЭТЧЕРИЗМА»	32
Шавкатова З.Ш. Ер ости бойликларидан фойдаланишнинг юридик тавсифи	37
Saidov A.G'. Haydovchilar haqida ma'lumot to'playdigan olti qurilma	45
Ikromov D.T. Mehnat huquqining O'zbekiston Respublikasi huquq tizimlaridagi bugungi kundagi egallagan o'rni va ro'li	49
Nurmatov D.T. Jamoat xavfsizligiga sanitariya-epidemiologik taxdidartushunchasi va huquqiy tabiati	53